

CONSELLO DE REDACCIÓN:

Antonio Castro Ferreiro

Fina Blanco Antelo

Manuela Vilaboy Romero

Manuel Souto López

Nieves Seijo Sabín

Soledad Souto López

Colaboracións:

As colaboracións deberanse dirixir a:

“Hume. Revista de Estudos Históricos Locais”

Apartado postal 106.

15320 As Pontes de García Rodríguez

O Consello de Redacción da revista, non se identifica necesariamente
coas opinións verquidas nos artigos publicados.

DIRECCIÓN: Asociación de Estudos Históricos e Sociais “HUME”

DESEÑO E MAQUETACIÓN: Soledad Souto López

EDITA: Asociación de Estudos Históricos e Sociais “HUME”

IMPRIME: Deputación da Coruña

DEP. LEGAL: C 683-2008

ISSN: 1888-6183

REVISTA DE ESTUDOS HISTÓRICOS LOCAIS

**Nº 9 - ANO 2016
AS PONTES**

ÍNDICE

Limiar.....	7
Breve historia do “Colegio Nacional Comarcal de Puentes” (CEIPP “A Magdalena”).....	11
<i>Nieves Seijo e Fina Blanco</i>	
Centenario da ley de Parques Nacionais. Os precedentes do P.N. das Fragas do Eume.....	55
<i>Xabier Brisset Martín</i>	
As Pontes na historia: Escolma de documentos.....	79
<i>César Candela Colodrón</i>	
Las construcciones de “autor anónimo” eumesas.....	95
<i>José Manuel Yáñez Rodríguez</i>	
A música en Somede (continuación).....	157
<i>Ovidio García Pazos</i>	
A vila das Pontes e algunhas parroquias da súa xurisdición, nunha visita do ano 1670.....	169
<i>Carlos Breixo Rodríguez</i>	
O agrarismo ortegano, o “pitismo” e As Pontes.....	205
<i>Anxo M. Rosende Fernández</i>	

LIMIAR

Teño o pracer de presentar este novo número da Revista de Estudos Históricos Locais Hume. Constitúe un éxito sacala á luz ano tras ano e como soe ser habitual os artigos que conforman este número brindarán ao lector unha luz sobre diversos aspectos da historia, a arte e a sociedade desta localidade.

Coma sempre rodeámonos de investigadores e afeccionados á historia, a arte e a arquitectura local que fan historia dende abaixo preocupados polo pasado da nosa comarca, polos grupos anónimos, pola nosa educación, pola nosa paisaxe, pola nosa arquitectura, etc., en definitiva por todos os elementos que configuran a personalidade da nosa comarca.

Presentamos así máis de media ducia de bos traballos que reducindo o ámbito xeográfico de estudo ao noso territorio permiten un tratamento máis exhaustivo e preto da nosa realidade.

O primeiro artigo ten como autoras ás compañeiras de Hume, mestras de profesión e vocación, Nieves Seijo e Fina Blanco. Ofrecen unha breve historia

do “Colexio Nacional Comarcal de Puentes” actual CIPP A Magdalena. Esta historia e reconstruída a través das fontes escritas e tamén das fontes orais que achegan os seus protagonistas. Incorporan un traballo realizado por Xesús Rábade e Helena Villar sobre as concentracións escolares en Galicia e a súa repercusión sociolóxica.

O seguinte traballo asínao o historiador eumés Xavier Brisset que estuda a lexislación estatal sobre a protección e riqueza forestal e as festas da árbore en Galicia, precedentes da Lei de Parques Nacionais de 1926.

O historiador local Cesar Candelas ofrécenos un documentado traballo que recolle unha escolma de documentos que reflicten acontecementos e información imprescindible para coñecer a historia da vila dende a Idade Media.

A continuación o coruñés José Manuel Yáñez, arquitecto técnico e enxeñeiro de edificación fai entrega dun aprofitado e ben ilustrado artigo sobre as arquitecturas domésticas e rurais na comarca do Eume que forman parte das investigacións realizadas para a súa tese de doutoramento. Estas estruturas conforman o patrimonio etnográfico da nosa comarca que está en risco de desaparición.

Ovidio García, compañeiro da asociación e experto en historia da música pontesa completa neste número o seu excelente traballo sobre a música en Samede.

Contamos novamente cun excelente traballo do cronista oficial de Ortigueira, Carlos Breixo, o cal escribe esta vez un relato sobre diversos aspectos da época moderna no municipio e acompaña a transcripción do libro de visita do bispo Luís Tello de Olivares en 1670 que describe con profundidade como eran as parroquias e a vila das Pontes nese mesmo ano.

Por último pecha a revista un interesante traballo do historiador ortegano Anxo M. Rosende, que estuda as relacións entre o agrarismo ortegano e As Pontes afondando na presenza pitista no municipio nos anos da II República.

Felicítamos sinceramente aos autores polos traballos realizados e agradecemos

a súa entrega para facer posible un ano máis a publicación deste novo número da revista.

Animamos aos investigadores e historiadores a que sigan fixándose na nosa comarca e municipio como protagonista dos seus traballos e ofrecemos as páxinas da nosa revista como fin de traxecto das súas investigacións para ser publicados. No apartado de agradecementos debemos mencionar primeiramente ao Concello das Pontes por seguir confiando na nosa asociación como merecedora do seu patrocinio o que nos anima a seguir co noso labor de recuperación do patrimonio cultural local.

Grazas e parabéns para a Deputación Provincial da Coruña por colaborar coa entidade acollendo na súa imprenta a publicación da presente revista.

Manuel Souto López

Presidente de Hume

-LUME -

- HISTORIA -

BREVE HISTORIA DO “COLEGIO NACIONAL COMARCAL DE PUENTES” (CEIPP “A MAGDALENA”)

Autoras:

Nieves Seijo

Fina Blanco

Mestras

Este artigo nace a modo de homenaxe á escola rural, parte do noso patrimonio colectivo e individual que, por mor das sucesivas leis, pasou a ser algo residual. As concentracións escolares que apareceron nos anos setenta deron lugar, no caso das Pontes, á desaparición de moitas das escolas unitarias do rural, para vir a compoñer a comunidade do denominado "Colegio Nacional Comarcal de Puentes", hoxe Colexio "A Magdalena" de ensino Infantil e Primario.

As entrevistas realizadas e os datos recollidos, así coma un artigo de remate elaborado por educadores-escritores de recoñecido prestixio, dan conta das situacións vividas e das vantaxes e inconvintes que se derivaron desta distribución educativa.

Dende aquí a nosa homenaxe para todo o alumnado que, tras madrugar e percorrer as pistas do concello, chegaba ao centro con ansias de aprender e con añoranza do seu entorno cotiá. Mais tamén para o profesorado e para todo o persoal que atendía ás diferentes necesidades duns nenos e nenas que pasaban moitas horas de convivencia "no comarcal", lonxe das súas casas.

BREVE HISTORIA DO "COLEGIO NACIONAL COMARCAL DE PUENTES" (CEIPP "A MAGDALENA")

Empezaremos por ubicarnos na situación escolar previa aos anos 70 xa que é neses anos cando se constrúe o que agora se denomina CEIPP "A Magdalena"

Que modelo había en España antes da Lei de Educación de 1970?

O modelo de escolarización baseado na escola unitaria funcionou en España dende a Ley Moyano de 1858 ata a Ley General de Educación de 1970

Ata o ano 1970 o alumnado estaba agrupado por seccións: Inicial, Media e Superior en función dos coñecementos de escritura, lectura e cálculo e todos eles estaban baixo a dirección dun único ensinante. Había escolas unitarias de nenas e de nenos e a mestra ou mestre impartía clase a todos os alumnos independentemente do seu nivel. Se non había alumnado dabondo pois formábase unha escola mixta e, se cabían máis nenos, podían entrar os párvulos.

O modelo predominante no medio rural galego foi a escola unitaria mixta nos núcleos pequenos e se o núcleo de poboación era máis grande había a escola unitaria de nenas e a de nenos.

Na Ley de Educación Primaria do ano 1945 estableceuse que debía de haber unha escola por cada 250 habitantes, ata daquela a ratio era dunha escola por cada 500 habitantes. Isto supuxo un primeiro aumento de construcións escolares.

No ano 1962 promulgouse un Decreto que esixía que as escolas unitarias e graduadas se agrupasen baixo unha mesma dirección, isto non implicaba unha concentración física pero foi o inicio dun proceso de concentración escolar que viña apoiado tamén pola creación das Escolas Fogar.

No ano 1970, impulsada polo Ministro de Educación: José Luís Villar Palasí, fórmulase a Ley General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa que, por primeira vez nese século, regula e estrutura todo o sistema educativo español.

Esta Lei de 1970 estrutura o sistema en catro niveis:

- "Preescolar
- Educación General Básica

- Enseñanzas Medias
- Enseñanza Universitaria”.

CARACTERÍSTICAS MÁIS RELEVANTES DA LEI DE EDUCACIÓN DE 1970:

- 1.- Xeralización do ensino dende os 6 ata os 14 anos para toda a poboación e pretende lograr a escolarización plena – de nenos e nenas – nesta franxa de idade.
- 2.- Procura unha educación de calidade para todos.
- 3.- Esta lei reconece a función docente do Estado e planifica o ensino e a provisión de postos escolares.
- 4.- Hai abundante presenza de ensino privado nos niveis non universitarios.
- 5.- Pretendía establecer relación entre o ensino e o mundo do traballo por entender que a educación debe preparar para o traballo.
- 6.- Configurouse un sistema educativo centralizado que trouxo consigo a uniformidade en todo o Estado.

Coa pretensión de mellorar a calidade do sistema e cumprir eses obxectivos propónse a creación dos “Colegios Nacionales” con grupos de nenos e nenas das mesmas idades, nese centro había que ubicar o alumnado da Primeira e a Segunda Etapa da Educación General Básica, iso viña a supor o peche de moitas escolas unitarias existentes e algunhas delas mantivéronse coa Primeira Etapa, pero á hora de cursar estudos da Segunda Etapa o alumnado tiña que desplazarse ao centro comarcal. Co paso do tempo as escolas unitarias, que quedaban abertas, foron perdendo alumnado e quedábanse co alumnado de Preescolar, 1º e 2º de EXB.

O presuposto educativo do estado español tivo un importante aumento xa que houbo que facer, en tempo récord, moitas edificacións para dar cabida a todo o alumnado. No ano 1972 o presuposto incrementábase nun 16,5%. Estamos a falar do Plan de Urgencia de construcións escolares que trata de dar resposta á demanda de postos escolares froito do desenvolvemento demográfico daqueles anos.

O proceso concentrador que se estaba a facer trouxo consigo a creación de liñas de transporte de recollida do alumnado e tamén dos comedores escolares.

Os centros comarcais tiñan, pois, máis carga de traballo administrativo que os

outros centros e non foron dotados de persoal específico para desenvolver esas tarefas. O equipo directivo e a persoa encargada da organización do comedor tiñan que resolver e tramitar toda a documentación relativa a eses dous servizos: transporte e comedor, ademais de toda a relativa ao normal funcionamento dun centro escolar.

“COLEGIO COMARCAL DE PUENTES DE GARCÍA RODRÍGUEZ”

Esa foi a denominación inicial do centro que se edificaría nun solar cedido polo Concello sendo alcalde Asterio Vera Garrido. O solar está situado próximo á estrada de saída das Pontes cara a Ortigueira.

A construción do “Colegio Comarcal de Puentes” estivo enmarcada dentro dos chamados “Plan de Urgencia”. O Ministerio de Educación desenvolveu naquel ano 8 plans de urxencia referidos ás diferentes zonas de España deficitarias de postos escolares. En Galicia a construción de centros deste plan chegou a cubrir 41.280 postos escolares para, nun breve período de tempo, poder acoller ao alumnado que cursaría EXB.

As obras empezan no ano 1972 e no prazo de ano e medio están rematadas e comeza o seu funcionamento no curso 1974/75 sendo Inspectora da zona Rosa Gómez Díaz. A edificación destes centros era moi semellante nas diferentes zonas do país, con amplos e luminosos andares, con espazos destinados a Laboratorio, Pretecnoloxía, Biblioteca, Comedor e ademais das aulas normais de clase había aulas chamadas “coloquiais” que coa demanda de postos fóronse convertindo en aulas normais. Tiñan patio cuberto, pista polideportiva exterior, Ximnasio e unha zona adicada á Administración. Nos exteriores hai un espazo axardinado rectangular e tamén outra zona verde que bordea o colexio e o ximansio.

Os comezos:

Nesta imaxe aparecen: Marisa Arnoso (no centro), Marité Fresco (á dereita), mestras que inauguraron o centro, e José Antonio Calvo, mestre que se incorporou no ano 1980 e que desempeñou o cargo de director durante varios anos. Con eles tivemos unha entrevista para recabar datos sobre os inicios e o funcionamento do centro. Marisa Arnoso exercía de mestra na Escola de Gondré e Marité Fresco na Escola do Caxete. Ambas contan que para tomar posesión do destino e tamén para cobrar

as súas primeiras nóminas, facíano a través dos “habilitados”. No caso das Pontes, o habilitado naquel tempo era Ramón Niebla que tamén exercía como profesor e director do Colexio “Santa María”. As dúas xubiláronse no centro despois dunha longa traxectoria profesional. No curso 1974-75 o centro comeza a funcionar co profesorado que aparece a continuación e que procedía de 13 escolas unitarias situadas nos arredores da vila:

NOME E APELIDOS :	ESCOLA DE PROCEDENCIA:
ANA Mª RODRÍGUEZ RIVAS	VILABELLA- IGLESIA
Mª PAZ BAAMONDE GONZÁLEZ	PARAÑO- MIXTA
JESUSA LÓPEZ GUIMIL	SAN MAMED MIXTA
JOSÉ ANTONIO VARELA PÉREZ	SAN MAMED – CALVELA
Mª LUISA ARNOSO LUACES	GONDRÉ MIXTA
Mª JOSEFA NÚÑEZ RODRÍGUEZ	FREIJO – IGLESIA
FRANCISCA PAREDES LOZANO (DORA)	APARRAL – MIXTA
Mª TERESA RODRÍGUEZ DEVESA	MARRAJÓN
DAVID RAMÍREZ ABELLA	VILABELLA –SÁA
Mª TERESA FRESCO LÓPEZ	CAXETE- FREIJO MIXTA
ANSELMO PÉREZ CASTRO	VILABELLA-MEIDELO
JOSEFINA TOIMIL RABINA	DEVESO-IGLESIA
ROSALIA SOTO SEOANE	CAMPEIRAS

No mes de Setembro de 1975 incorpórase ao centro, temporalmente, JOSEFINA OTERO CARBALLAL procedente da escola de SAN JUAN DEL SEIJO e no mes de Setembro de 1977 ven para o centro con destino definitivo MANUELA PRIMO MARTÍNEZ (Lita) procedente da escola de BERMUI que por aqueles anos pertencía ao concello de A Capela. Segundo nos informan na entrevista mantida con Marité Fresco e Marisa Arnoso, a primeira directora foi Ana Mª Rodríguez Rivas que estivo no cargo durante catro anos. Foi nomeada encargada de comedor Mª Paz Baamonde pero en realidade facía as funcións a directora. Tamén segundo estas dúas profesoras: Marisa e Marité, que formaron parte do claustro

inicial do centro, á chegada ao colexio asignanse os cursos e as especialidades:

NOME E APELIDOS:	CURSO QUE IMPARTE 1974/75
M ^a JOSÉ NÚÑEZ RODRÍGUEZ	1º EGB
M ^a PAZ BAAMONDE GONZÁLEZ	2º EGB
M ^a TERESA FRESCO LÓPEZ	3º EGB
FRANCISCA PAREDES LOZANO (DORA)	4º EGB
ROSALÍA SOTO SEOANE	4º EGB
DAVID RAMÍREZ ABELLA	5º EGB
JOSÉ ANTONIO VARELA PÉREZ	5º EGB
O RESTO DO PROFESORADO IMPARTE AS ESPECIALIDADES DA SEGUNDA ETAPA	6º, 7º e 8º EGB

Según as entrevistadas, antes de funcionar o colexio comarcal, era o colexio Santa María o que actuaba como centro de coordinación e alí viñan a examinarse de oitavo os nenos e nenas das escolas.

Nesta foto de 1976, aparece parte do profesorado correspondente ao Claustro do Colexio Comarcal, Marité Fresco e Marisa Arnoso que están nela axúdannos a identificar ao resto das persoas:

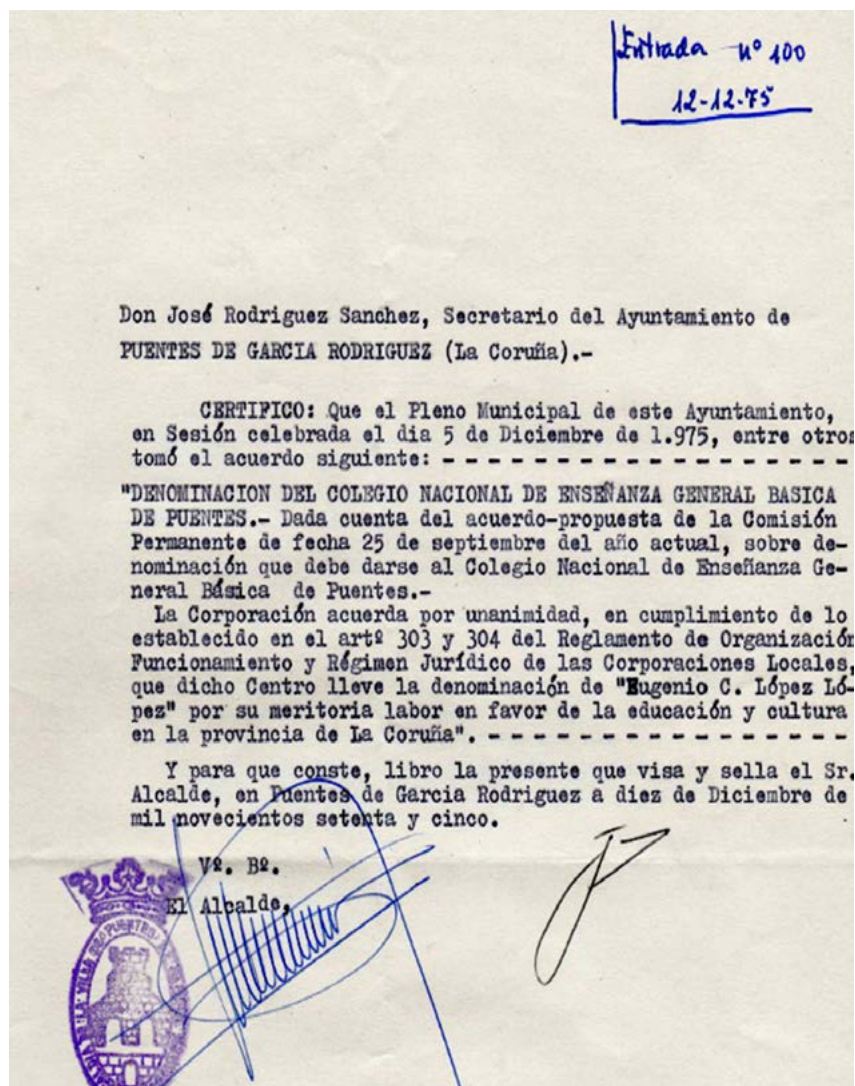
Na fila de atrás e de esquerda a dereita: 1.- David Ramírez Abella, 2.- José Antonio Varela Pérez, 3.- Juan Manuel Cancio Moreda, 4.- Luis Arnoso (pertencía ao Colexio Sta María), 5.- María Luísa Arnoso Luaces, 6.- Josefina Otero Carballal, 7.- Ana Mª Rodríguez Rivas (Directora), 8.- Mª Teresa Rodríguez Devesa, 9.- Jesusa López Guimil.
Na fila de abaixo e de esquerda a dereita: 10.- Guadalupe Pernas Pernas, 11.- Mª Paz Baamonde González, 12.- Rosalía Soto Seoane, 13.- Mª Teresa Fresco López, 14.- Francisca Paredes Lozano (Dora).

O NOME DO COLEXIO:

Nun principio o concello das Pontes en sesión plenaria decide poñer ao colexio o nome de Eugenio C. López López pola súa meritoria labor a prol do ensino e da cultura. Tal e como figura nesta acta asinada por Asterio Vera (Alcalde).

Este nome foi rexeitado pola Delegación Provincial do Ministerio de Educación pois xa existía un centro con esa denominación e podía prestarse a confusión. Con posterioridade, o 5 de Marzo do ano 1976, sendo alcalde Tomás Coello Coello, decídese tamén en pleno, que leve o nome de "Colegio Comarcal de EGB "La Magdalena" por denominarse así el barrio en el que está construido".

O TRANSPORTE ESCOLAR:

Dado que o alumnado procedía de diferentes parroquias do concello e de outros limítrofes, e que a distancia ata o centro non permitía que os nenos puidesen vir camiñando ós centros deste tipo dispoñían de servizo de Transporte Escolar subvencionado totalmente polo Ministerio de Educación (actualmente pola Consellería de Educación).

José Antonio Calvo explica que para poder acceder a ter contrato de transporte tiñan prioridade as compañías de autocares que xa facían servizo regular na zona, así foi como Gabeiras e o Ideal fixéronse co contrato de transporte e tamén fixo algunha vez transporte Requeixo, pero como subcontrata de Gabeiras.

Amosamos aquí unha táboa onde figuran as liñas que facía a Empresa Gabeiras no ano 1977:

Itinerario n.º. ; nombre del Centro		Colegio Nacional Comarcal de Puentes de García Rodríguez		
LOCALIDADES DE ORIGEN Y/O DESTINO		Nº DE NIÑOS	KILOMETROS	IMPORTE PESETAS
SERVICIO NORMAL				
CARTEPE-PRILJO-ADA-S. NAMED-S. GARITA-BRICEO		77	72	3.046
TOGA-PENA DE BIRIZ-ESPIÑAREDO-MEIDELO		71	60	2.809
SAA-PONTE DA PEDRA-CASTILLA		65	28	2.571
BERNUI-RIVADOME-VILAVELLE		62	56	2.453
CORA-CASTILLA-PARAÑO-CHANOSELO		60	40	2.373
TOTAL		335	256	13.252

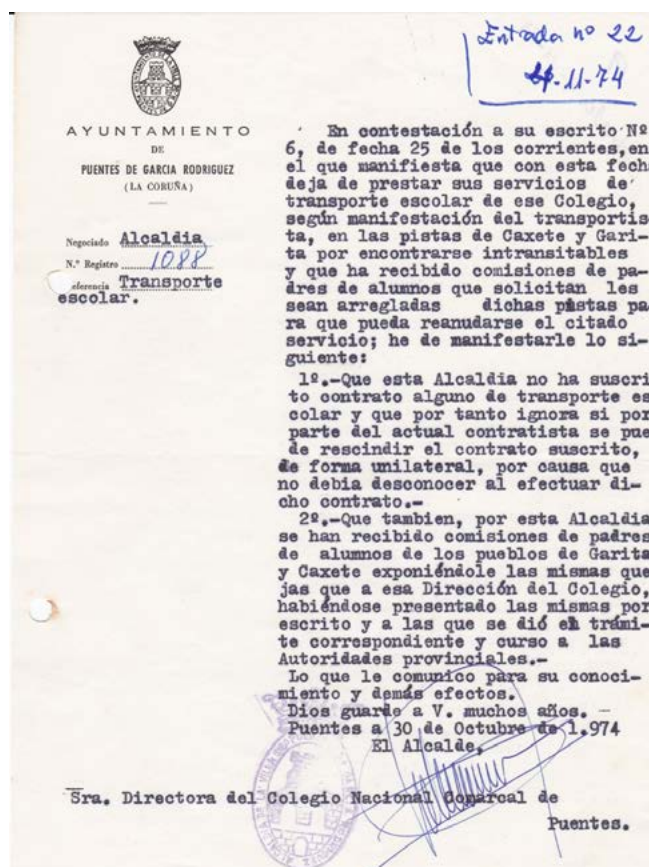

Aquí non figura o alumnado transportado pola Empresa “El Ideal” que facía o percorrido pola zona de Goente e que, según José Antonio Calvo, era o autobús que máis nenos traía xa que viñan tres nenos cada dous asentos.

Hai que suñar tamén que, debido ao gran número de nenos de comedor, había un transporte de mediodía para as zonas máis próximas ao centro: A Casilla e o Chamoseo.

Marisa Arnoso comenta que había problemas co firme das estradas da zona, sobre todo cara aos lugares do norte.

Aquí temos unha copia dun escrito onde aparecen citadas esas deficiencias no Caxete e A Garita. Os veciños acudían á dirección do centro e á alcaldía para ver se lles solucionaban o problema, xa que o transporte deixou de funcionar polo mal estado da pista.

O COMEDOR ESCOLAR:

Outro dos servizos dos que dispoñían os centros comarcais era o comedor escolar. Para informarnos sobre os inicios do seu funcionamento, acudimos a entrevistar á profesora encargada moitos anos: Manuela Primo Martínez (Lita) e tamén á cociñeira que estivo ao fronte da cociña: Carmen López Pérez. Ámbalas dúas exerceron como encargada (Lita) e cociñeira (Carmen) durante máis de 20 anos.

Carmen e Lita

Carmen comenta que o comedor non funcionou ata transcurridos uns meses debido a que non funcionaba o extractor. Ela estivo traballando dende o comezo no ano 1974. -“ Éramos catro persoas traballando na cociña e no comedor non había sitio onde poñer unha silla máis.

Ao principio era moito problema porque, debido á cantidade de nenos que había, ás veces non se calculaba ben e había que preparar tortillas a toda presa. Pasado

un tempo, non moito, xa se sabía tanto de arroz, tanto de lentellas... claro que ás veces algúns nenos faltaban e sobraía algo de comida, resultaba difícil acertar na cantidade para tantas persoas. Era preferible que sobrase e puidesen repetir a que faltase e houbera que preparar algo case correndo, iso pasounos poucas veces.

Había que facer unha marmita enorme a tope, ata arriba para a sopa, o caldo, as lentellas e os potaxes.

Doña Lita era unha maravilla porque sempre procuraba que se o primeiro plato do menú nos daba moito traballo o segundo fose máis levadeiro e ao revés para compensar tempos e esforzo".

Carmen lembra que había que empezar a preparar a comida ás 9 da mañá porque xa somentes pelar as patacas para o caldo levaba moito tempo, cando no menú había ovo cocido, cocíanse máis de 500 ovos nunha pota moi grande pero despois viña o traballo de pelalos que levaba tamén moito tempo.

Na conversa con Lita ela manifesta:

-“El comedor debió de tener al principio unos 500 niños.

Los primeros niños que fueron al comedor de esta zona fueron los de Bermui porque consentimos que cerraran la escuela antes que mandarlos a una Escuela Hogar. Los alumnos que había entonces en la escuela de San Pedro de Eume y no sé si Faeira los mandaron a la Escuela Hogar. Los de Ribadeume ya venía el bus del colegio a buscarlos un año antes de que se cerrase la de Bermui. Ribadeume mandó a los niños de la segunda etapa al colegio y se quedaron en la escuela hasta 5º de EGB. Vilavella mandó todo el alumnado desde el principio. En Espiñaredo y Súa quedaron los pequeños y A Toca se incorporó más tarde".

Lita comenta que nada tiña que ver o comedor do principio co que funciona agora sobre todo porque cuadruplicaban o número de comensáis, daquela como agora sempre tivo en conta que os menús fosen completos e variados seguindo os consellos que se solicitaron a un médico pediatra para dar unha alimentación saudable.

Para facer máis áxil o servizo da comida botábase man dos alumnos e alumnas maiores que facían quendas para servir as diferentes mesas.

Como os cartos que pagaba o Ministerio de Educación chegaban tarde e había que

pagar aos provedores, pasado un tempo fíxose unha xuntanza coas familias dos nenos para propoñer unha aportación voluntaria de 10 pesetas por mes e familia (pasados uns anos subíuse a 25 pts/mes), iso permitía mellorar os menús e non quedar ao descuberto e poder pagar aos provedores en tanto non ingresaban os cartos dende o Ministerio. Esa cantidade voluntaria que aportaban as familias suprimiuse pasados uns anos ao ir incrementándose a beca de comedor que agora aporta a Consellería de Educación.

Tanto Carmen coma Lita coinciden en que as comidas máis aceptadas polo alumnado eran: a pasta, os potaxes, o guiso, as albóndigas e como menos

aceptadas as ensaladas e os ovos fritos. Cando unha comida non lles gustaba os nenos recurrían a escóndela en sitios insospeitados coma un maceteiro que había na saída do comedor e que ten aparecido con ovos dentro.

O comedor en toda a historia de funcionamento tivo varias persoas como encargadas: Ana Mª Rodríguez Rivas, Manuela Primo Martínez (Lita), Dositeo Castro Maside, Manuela Primo Martínez e agora Mª Carmen Rivas Almeida. (Mucha).

De todos eles Lita e Mucha son as persoas que máis tempo desempeñaron ese cargo.

O ALUMNADO:

Nas clases, algunhas delas moi numerosas, conviven nenos que proceden das parroquias dos arredores das Pontes con nenos que acuden dende as zonas cercanas ao colexio.

Nos sete primeiros anos de funcionamento so había cursos de EXB e no ano 1981 comeza a funcionar un grupo de nenos e nenas de Párvulos de 5 anos que, nos

primeiros cursos, tiñan dereito a estar escolarizados pero non podían facer uso do transporte nin do comedor. Pasado un tempo xa facían uso deses servizos e tamén fóronse incorporando os de 4 anos e máis tarde os de 3 anos. A primeira mestra que houbo en Párvulos foi Mª Carmen Rivas Almeida (Mucha) que despois daría Galego na Segunda Etapa e pasado un tempo voltaría a impartir clase aos máis pequenos. A pesar de ser unha construción moderna, debido ao clima e á zona onde estaba asentado o edificio as clases da planta baixa eran húmidas e frías. Aquí vemos a un dos grupos do curso 1979/1980. Obras posteriores de remodelación solucionaron este problema.

Nos primeiros anos o alumnado matriculado estaba arredor dos 700 alumnos sin estar escolarizados os Párvulos.

Según José A. Calvo a medida que pasou o tempo, o alumnado foi diminuindo, principalmente debido á apertura de dous novos centros escolares na localidade: O Colexio "Monte Caxado"(1984-85) e o Colexio "A Fraga"(1988-89) que acolleron a alumnado da vila que, nalgúns dos casos, acudía ao Colexio "A Magdalena".

José Antonio pensa que o Colexio "A Magdalena" debería ser o elixido pola Consellería de Educación para ser un centro público integrado (CPI) que abarcara á Primaria e á Secundaria xa que dispoñía de espazo e tamén dos servizos de transporte e comedor que se requirían para o alumnado. Se se fixeran estudos serios teríase aforrado a construción dun edificio que se fixo para a Educación Secundaria no colexio colindante.

PERMANENCIAS As permanencias eran unha hora máis de clase que pagaban as familias tal como indican Marité, Marisa e José Antonio.

José Antonio lembra que cando traballaba en Galdácano as permanencias eran

obrigatorias formando parte do horario lectivo do centro.

Nos colexios das Pontes, agás na Magdalena porque os nenos se ían no transporte, tamén había "permanencias" que pagaba cada familia ao profesor ou profesora por unha hora máis de traballo.

As permanencias desapareceron cando se incluíu o concepto de Adicación Exclusiva na nómina despois dunha longa folga de mestres reivindicando melloras salariais.

CELEBRACIÓN DO XXV ANIVERSARIO:

No curso 1999/2000 o centro celebra o XXV aniversario da súa inauguración, un grupo de traballo adícase a facer as orlas que están nos corredores do centro e tamén a buscar fotos para unha exposición retrospectiva, prepáranse obras de teatro e faise un xantar ao que están convidados o alumnado e o profesorado que formou parte do centro.

XXV ANIVERSARIO

17 DE XAÑO DE 2000

PROGRAMA DE ACTOS

As 11h e 30 m. recepción e visita ás dependencias do Centro.

Habrá exposicións:

Na planta baixa (biblioteca):

- Trofeos e traballos literarios realizados nos 25 anos.
- Vídeo.
- Exposición fotográfica.

Na planta alta:

- Exposición de manualidades.
- Museo etnográfico.
- Exposición de pinturas (APA).
- Viño español (12 h).

As 13 h. no ximnasio representación teatral:

- O caracol Pepiño.
- As catro estacións de Vivaldi.

As 14 h. comida de confraternidade no comedor do colexio.

Prato conmemorativo do XXV Aniversario

Nesta foto, ao fondo á dereita están as catro persoas – con banda branca - que xa estaban cando se inaugurou o centro: Mª Teresa Fresco, Carmen López, Mª Paz Baamonde (xa falecida) e Marisa Arnos.

COMIDA DO XXV ANIVERSARIO DO COLEXIO "A MAGDALENA"

Invitación para a comida de confraternidade
que se fará no Colexio o sábado 17 de Xuño ás 2 da tarde.
(Data límite de retirada de invitacións: 6 de Maio de 2000)
Prezo: 3000 Ptas.

Menú:

- Aperitivos.
- Ensalada de Marisco.
- Benguado poche.
- Contra de ternera a la jardinera.
- Mousse de chocolate blanco y negro.
- Vino Blanco y Tinto Ribeiro
- Café.

Tarxeta do convite

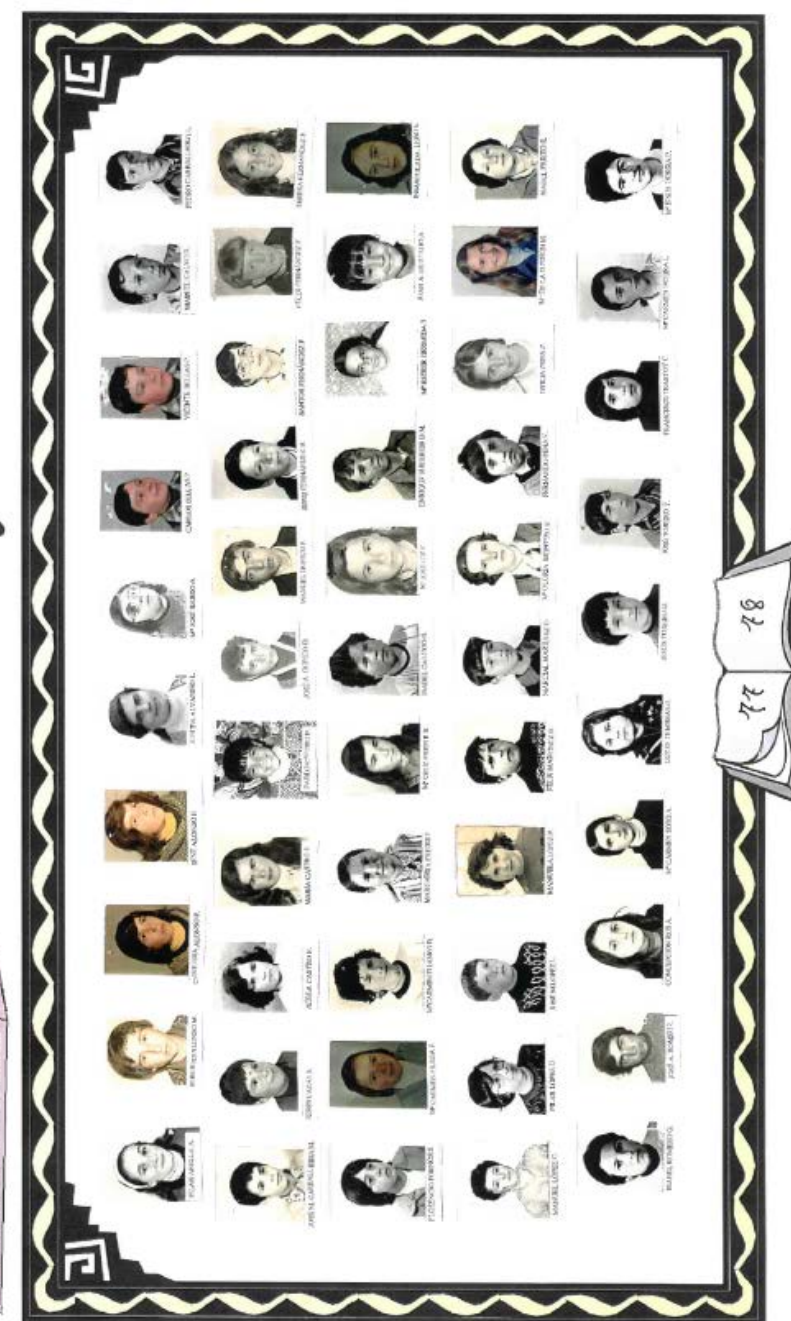
Recepción dos asistentes

Xantar

Profesorado asistente e parte do alumnado

Fixéronse orlas que están nos corredores do centro

ALGUNHAS DAS FOTOS RETROSPECTIVAS:

Celebración Día do Mestre ano 1975

De esquerda a dereita: Rosalía Soto Seoane, Francisca Paredes Lozano (Dora), Ana Mª Rodríguez Rivas (Directora), Mª Teresa Fresco López e David Ramírez Abella

Xogos no ximnasio, curso 1979-80. De esquerda a dereita: Dositeo Castro, Mª Teresa Fresco, Juan M. Cancio

Grupo de nenos e nenas do curso 1979/80

Párvulos Nadal 1984

COMIDA DESPEDIDA DE JOSÉ A. VARELA

De esquerda a dereita e de pe: Dositeo Castro, Mª Carmen Ledo, Marisa Arnoso, Consuelo Crespo, Visitación Rodríguez, Manuela Primo, Mª Carmen Bañobre; Guadalupe Rodríguez; Mª Teresa Fresco, Regina Villares, Nieves Seijo, Mª Carmen Rivas, Paz Bahamonde, Teresa de Parga, Mª José Nuñez, Juan José Bermúdez, Juana Valcarve e Mercedes García. Sentados de esquerda a dereita: Mª Teresa López, Mª Teresa Rodríguez, Fernando Sánchez, Mª Carmen Anca, Juan Cancio (Director), José A. Varela, Miguel Bulnes, José A. Calvo

ENTREVISTA Á PRIMEIRA DIRECTORA DO COLEXIO "A MAGDALENA" ANA Mª RODRIGUEZ RIVAS.

Esta entrevista foi posible grazas a dúas persoas adicadas á docencia, Javier Cabarcos e Digna, polo que, logo de falar con elas e sabendo o noso interés por localizala, facilitáronnos un teléfono de contacto.

A tarde do 5 de agosto de 2016 quedamos con Ana M^a na cafetería do Hotel Almirante de Ferrol para coñecela e recoller as súas vivencias daqueles anos nos que foi directora do "Colegio Nacional Comarcal de Puentes", hoxe en día o CEIPP "A Magdalena".

Ana M^a é unha muller puntual, afectiva, que se emociona lembrando os seus anos de traballo tanto na Escola Unitaria Mixta da Vilavella coma despois no Colexio "A Magdalena". Ela

comenta que pasado tanto tempo halle resultar difícil recordar os pequenos detalles pero si lembra o máis importante daqueles anos nos que ela se implicou tanto ao fronte dun equipo de mestres para que o colexio funcionase ben con todos os servizos que levaba consigo: o transporte e o comedor.

-“Yo desde que me fui de Puentes en el 1979, hasta que me jubilé, estuve en el colegio de Catabois todo el tiempo y un par de años antes de llegar yo a ese centro vino para allí un compañero que estaba en la escuela unitaria de Saa de profesor; vino como director y puso en marcha este colegio.

Mi primera escuela fue en Santa Comba, luego en Aranga y después ya fui a La Vilavella. En aquellos años no había comunicaciones, no había edificio escolar

propiamente dicho sino que eran locales que alquilaban y algunos de ellos no tenían ni servicios.

Yo llegué a Vilavella después de que se jubiló Elvira Coello, en el curso 1967-68. La escuela era una casa particular que había alquilado un local, tanto es así que aquella leche en polvo que se repartía la iban a preparar a la casa de los vecinos pero yo me negué y me compraron un hornillito y una olla para poder hacerla en la escuela. Pasados unos años se hizo la escuela unitaria de la Vilavella, un edificio que la planta baja era para escuela y en el piso tenía la vivienda para la profesora. Era una escuela mixta con mucho alumnado y en la que hacías de todo: Gimnasia, Labores, diferentes asignaturas y muchos niveles diferentes. Yo estuve en la Vilavella siete cursos.

Al poco tiempo ya empezó a funcionar la concentración, recuerdo que el cambio fue impactante, la experiencia muy buena; sé que se hacen críticas a las concentraciones pero yo me quedo siempre con lo positivo y en este caso lo positivo era muy importante.

Poner en marcha un centro de cerca de setecientos alumnos, sin experiencia, fue una epopeya. Yo era joven, puse mucha ilusión y entusiasmo y tuve unos compañeros extraordinarios, había un gran espíritu de equipo y fue precioso porque, por encima de las pequeñas diferencias, prevalecía siempre el trabajo de equipo, todos estábamos empeñados en sacar adelante el centro y fue una tarea ingente para todos nosotros que veníamos cada uno de su escuelita. Guardo un recuerdo maravilloso de esos años. A mí me había designado la Inspectora, Rosa Gómez, para el cargo.

Del colegio me impactó todo en general, teniendo en cuenta de donde veníamos, aquello me parecía casi excesivo ya que partíamos de una escuela unitaria carente de lo más básico y teníamos un Gimnasio dotado con un material impresionante, tres laboratorios dotados con material de Física, Ciencias Naturales, y de Química. La cocina era impresionante con muchísimo menaje. Esas concentraciones bien dotadas en medios, con calefacción, con servicios, hizo que se dignificara la educación de los niños ya que estaban en un sitio confortable en donde se favorecía la sociabilización de los niños. Había un

comedor con muchos comensales y se comía bien, había muchas líneas de transporte y organizativamente estábamos partiendo de cero.

El transporte llegó antes de que las pistas estuviesen acondicionadas y eso dio lugar a algunos problemas que posteriormente se fueron solucionando. No había buenas infraestructuras para ese volumen de transporte de niños.

Poner en marcha esa "empresa" no fue mérito mío, fue de todos los compañeros que estábamos y que nos empeñamos en que saliese bien aunque no era fácil, pero todas las personas que estábamos poníamos mucho entusiasmo.

Al principio me quedaba en la casa de la escuela, luego vivía en una pensión, pero desde el año 1975 viajaba todos los días a Ferrol. Me gusta el coche y conducir y yo era feliz.

Cuando me vine para el colegio de Ferrol los primeros años añoraba aquello que había vivido en Puentes.

Yo hice varias especialidades: Lengua, Inglés, Gallego, pero yo era de Ciencias. A mí me encantan las Matemáticas, la Física, la Química pero creo que para enseñarlas bien requieren del alumno que tengan mucha intuición, así que a la hora de escoger una especialidad para enseñar, elegí Lengua".

Ana M^a contanos que a súa última etapa na docencia foi nese colexio de Catabois, exercendo como directora durante 18 anos.

Tamén lembramos con ela as olimpíadas que se facían no campo do poboado, contámoslle os cambios que se foron producindo en As Pontes coa apertura de novos centros nos anos 80 e co peche do Colexio de Endesa que pasou a ser sede do Conservatorio Municipal.

A pesares de que non acude frecuentemente a esta vila, Ana lembra con cariño As Pontes por ter pasado aquí un período importante da súa vida.

OS ALUMNOS QUE INAUGURARON O CENTRO OPINAN:

JAVIER CABARCOS ANCA

Acudimos ao IES "Moncho Valcarce" para entrevistar ao seu Director: Javier Cabarcos Anca que naceu na Ponte da Pedra no mes de decembro do ano 1961 e que foi dos alumnos que inauguraron o Colexio Comarcal "A Magdalena" no ano 1974, acedendo en séptimo de EXB.

Recorda que José Antonio Calvo deulle unha orla e nela aparece mezclado o alumnado de séptimo e oitavo, tal vez porque este último grupo era moi pequeno e no seu curso serían uns 30 alumnos.

-“Lémbrome de moitos compañeiros e compañeiras: Carmen Gancedo, Fernando Bouza, David Álvarez, Pepe e Severo Díaz Piñón que vivían na Casilla, Pablo Criado Rivera que ten unha filla neste Instituto, Antonio Gabeiras, Guillermo Prieto, Fernando Basoa, Baltasar López Lamas, Gonzalo Picallo Pena, Delfina das Campeiras, Montse Ramil da Casilla, Encarna do Vilar...e moitos e moitas máis que lembro pero non co nome neste momento”

Despois estudei na Pardo Bazán e coincidín con Miguel Seijo, Quico Dasilva, Mª Carmen Ledo Silva (que xa morreu)”.

Javier viña da Escola Unitaria da Vilavella, situada onde está agora a rotonda e alí tiña como mestra a Ana María Rodríguez Rivas, a quen recorda coma unha excelente profesional, con moita formación e con capacidade de comunicación co alumnado. Ana M^a sería a primeira directora do Colexio ademais de impartir clases na Primeira Etapa da EXB.

-“Na Ponte da Pedra eran 35 casas, seino porque eu repartía os sobres do Domund que me daba o cura e lémbrome perfectamente.”

Javier acudía ao centro en autobús que tiña a parada na Casilla, diante do Bar Trastoy, o autobús xa viña de Ribadeume e da Vilavella, despois aínda ía ao Aparral e alí había unha antiga canteira onde daba a volta. *“Acórdome do conductor que se chamaba Ramiro e era de Recemel, xa morreu”*

-“A directora foise no ano 1978 para Ferrol, para un colexio que se chamaba Eugenio López e que agora é o de Catabois. A última vez que a vin foi no ano 2000 que coincidimos na Consellería e contoume que o colexio o abriran eles pola súa conta porque a administración tardaba en facelo “ Por outras entrevistas sábese que esa acción estaba respaldada por Dona Rosa Gómez, Inspectora de zona que apoiaba e propiciaba esa medida.

“Un compañeiro que estivo aquí, Juan Rey, díxome que coincidira hai uns 3 anos con ela na escola de Idiomas de Ferrol e que estaba cursando italiano, era unha persoa moi dinámica.”

“Eu comía no comedor, que non comezou a funcionar ao principio de curso, de setembro a xaneiro tivemos xornada de mañá e cando comezou o ano xa tiñamos comedor. Éramos moita xente a comer, das parroquias do norte (Freixo, Deveso...) creo que viñan 3 autobuses cheos de nenos”

Teño bos recordos do comedor, os maiores tiñamos que servir nas mesas, había turnos para facelos e tamén había voluntarios, lembro a Manuel Alonso de Saa –que xa morreu- que sempre se ofrecía voluntario para servir.

Como anécdota soamente había un plato que non me gustaba que eran dous ovos cocidos con salsa de tomate, servían moitísima salsa de tomate e había que comelo todo con tenedor e era difícil. A min as comidas gustábanme”.

Do profesorado que daba clase no centro, lembra con especial admiración a Ana Mª Rodríguez de quen di que debía ser Pedagoga ou Psicóloga, moi boa profesional, lembra a Juan Cancio que lle daba Matemáticas, aos seus irmáns deulle clase un profesor que se chamaba David Ramírez Abella que era das Somozas e morreu estando en activo (no 1976) e que era moi boa persoa. De Ciencias Sociais deulle

Marisa Arnoso, de Lingua Castelá Mª Teresa Rodríguez que vivía no poboado, de Pretecnoloxía dáballe clase Valentín con quen facían pirograbado e marquetería. O primeiro curso que fixo no centro o seu profesor de Matemáticas foi Don Anselmo que viña da escola do Meidelo.

En canto ao profesor David Ramírez Abella, coñecido por Cándido, conta que tiña moi boa formación, tocaba o piano e os seus irmáns acudían a velo á escola de Súa onde vivía. Sempre lles daba 100 pesetas a pesar de que eles as rexeitaban e ían porque lles gustaba estar alí. Ese profesor era moi amigo de Varela (tamén profesor no centro).

-“Na escola da Vilavella iba ás permanencias, que era unha hora máis, de 5 a 6 da tarde que as daba a mesma profesora e que pagaba cada familia 100 pesetas, eu non quería ir pero na casa mandábanme, e só fun un ano”.

Nos recreos do colexio “A Magdalena”principalmente facíamos deporte, sobre todo baloncesto porque había unha pista con canastas e xogaba con nós Juan M. Cancio tamén ás canicas, tiña moi boa relación con nós e tiña afición á música, levaba un laúde e dábanos clase de Música nunha aula que se chamaba de Medios Audiovisuais. Había un compañeiro de Puertollano que se chamaba Juan Antonio Glez Caballero que sabía xogar ao baloncesto e ensinounos tamén. Lembrando os anos da unitaria...

“A sensación de estar nese colexio é moi boa, aínda que a escola unitaria era máis familiar. Da escola da Vilavella viñamos moi ben preparados en Matemáticas e ata dábamos clase de Francés que os outros non tiveran.

Na primeira hora había tódolos días unha suma, unha resta, unha multiplicación, unha división, unha suma de fraccións e un problema de Matemáticas nun cacho de parede pintado a modo de pizarra durante os seis anos que estiven alí.

Rezábamos ao entrar e ao saír, mañá e tarde, tiñamos moita formación relixiosa, a profesora facía concursos de catecismo e ás veces viña pola escola para a Primeira Comunión o que era Párroco: José Mª Varela (que xa morreu hai anos). Tamén se facían os primeiros venres de cada mes, á saída das 5 da tarde, en lugar de ir para a casa íamos para a parroquia.

Eu levo 29 anos dando clase e lembro que recibín unha boa formación. No colexio é certo que había moitos máis medios pero non sei ata que punto o ensino era mello rporque non todo o dan os medios. Ao ser moitos máis alumnos a clase era máis impersoal e menos familiar que unha escola unitaria, a cambio coñecías a moitos compañeiros de diferentes parroquias cos que agora sigo tendo trato. Ambas experiencias foron positivas”.

MARISOL JAREL VILASUSO

“Chámome Marisol Jarel Vilasuso, son do mes de febreiro de 1963, nacín aquí nas Pontes e aquí naceu tamén outro irmán meu. Como a vida estaba difícil meus pais volveron para o Freixo porque eles eran dalí e tiñan terras para traballar. Cando foron eu tiña ao mellor uns tres anos.

Eu empecei na escola do Caxete, penso que xa tería cerca dos 7 anos porque a escola estaba a tres kilómetros da casa e había que atravesar camiños e corredoiras, había un río cunha ponte pequena e cando chovía moito non se podía pasar e había que dar volta para a casa.

A escola do Caxete era unha escola mixta, seríamos 12 ou 14 nenos e nenas de todas as idades, a mestra era María Teresa Fresco e teño moi bos recordos dela, sempre botaba unha man e eu recordo unha vez que miña nai estaba enferma e ela tróuxoa no coche.

Á escola ía o cura do Freixo que nos preparou para a comunión ou para a confirmación porque despois veu o obispo e tiñamos que ter unha madriña ou un padriño e o cura confesaba na escola.

Para a escola tiñamos que levar bocadillos porque non había comedor e non daba tempo de ir á casa e volver. Íamos a un prado comer o bocadillo.

Eu penso que tiña 11 anos cando vin para o colexio da “Magdalena” o primeiro

curso que funcionou. O primeiro maestro que me deu foi Don José Varela que me deu dous anos, eu tiñalle moito respecto e facía todo o que mandaba, para min foi un bo maestro.

Cando viñamos, o autobús paraba cerca da casa e éramos moitos. O meu irmán e máis eu éramos os primeiros que recollía o autobús e os últimos en deixar. Íamos a Sangoñedo recoller nenos, despois ao Deveso, Somede, Marraxón e ao principio tamén íamos a Gondré.

No autobús viñamos moitísimos, penso que era Gabeiras pero tamén me soa Requeixo.

Cando nos dixeron que viñamos para As Pontes tomámolo con preocupación porque estábamos acostumados a estar cos veciños na escola.

O comedor moi ben, ao principio moi perdidos. A comida que non me gustaba eran os ovos fritos porque a clara non estaba callada. Unha vez caeume un vaso de auga no ovo e tíveno que comer igual porque me mandou Valentín, un maestro. Cando saíamos ao recreo ou despois de comer xuntábamonos os que viñamos no autobús.

Cando chegábamos á casa había que colaborar facendo cousas nela, iso era o primeiro, ás veces había que plantar as patacas e eu tiña exame pero os meus pais decíanme... "O exame xa o farás outro día..."

Eu despois non me atrevía a decirlle ao profesor que tivera que quedar para plantar as patacas...

Estudiei na Magdalena, repetín séptimo e despois xa deixei. Pasados os anos escoitei que se podía sacar o Graduado en ESO preparándose nuns obradoiros do Concello e un día fun a unha academia e dixerlle que quería sacar a ESO, iso debeu ser en Febreiro e os exames adiantáronos a maio e presenteime e quedoume unha para setembro pero en setembro saquei todo.

Eu quería seguir estudando pero traballando non se pode. Así que cando me retire eu quero estudar porque me gusta, agora non podo porque o horario non me é compatible.

Eu empecei a traballar con 18 anos, fóronme buscar para traballar e dixer que sí, a iso axudoume moito o vir aquí á escola xa que me serviu para socializarme.

Empecei o día 1 de maio e traballei sempre ata hoxe. Primeiro traballei nun bar e casa de comidas e vivía no mesmo sitio, tamén traballei nunha casa, e no Aldi e despois xa pasei a outro supermercado e de novo ao Aldi. Na carnicería da plaza levo xa moitos anos.

O meu irmán máis novo, ao que lle levo 14 anos, xa empezou en párvulos e seguro que a el xa lle foi máis fácil integrarse porque xa os que se incorporaban viñan todos de novo.

Cando foi a cea dos 50 anos coincidín con moitas persoas que coñezo porque son clientas da plaza e con outra xente que nen sequera sabía cal era o Colexio da Magdalena; eran xente que iban ás escolas de Endesa e á Pardo Bazán.

Ás veces penso cantos traballos pasarían as nosas familias para comprarnos os libros!. Terían que vender os anos, os queixos, os ovos...

Na clase éramos moitos, e do xogo que máis me acordo é do brilé que era ao que máis xogábamos no recreo, tiñamos Ximnasia tamén, eu acórdome de saltar o potro e penso que non tiñamos chándal.

Para min vir á Magdalena foi maravilloso porque non tiñamos que camiñar aqueles tres kilómetros, e os pais non tiñan que preparar os bocadillos e xa comíamos no comedor unhas comidas moi variadas que na casa non se comían, facíase unha dieta variada. O comedor cumpría unha moi boa función porque nas casas había necesidades e había familias con moitos fillos".

BEATRIZ LÓPEZ LAMIGUEIRO

- "Chámome Beatriz López Lamigueiro, nacín no 1960 e fun para o Colexio "A Magdalena" no 1974. Viña da escola unitaria de Ribadeume e cando chegamos xa estaba recén empezado o curso xa que supostamente non podíamos vir para a Magdalena porque non había o curso de oitavo e organizouse daquela. Eu

estiven so ese curso no colexio.

Na aula de oitavo había 16 alumnos e en Ribadeume éramos máis de 30, a escola unitaria de Ribadeume seguiu funcionando aínda moitos anos, pasamos os da segunda etapa e o resto quedaron alí uns 10 ou 12 anos.

O que máis me chamou a atención do Colexio a Magdalena era a cantidade de alumnos, éramos máis de 600 e tamén o autobús que era coma ir a unha romería, saía de Ribadeume, despois Vilavella e Meidelo e a continuación ao Paraño e ao Apparral, o autobús era da empresa Gabeiras e botábamnos 40 minutos ou máis no traxecto. Polas tardes éramos os últimos en deixarnos na casa.

Cando chegábamnos á casa había que botar a man nos traballos da casa e despois facer o que che mandaban no colexio.

O comedor moi ben porque alí servían comidas que na casa non se acostumaba a comer: un estofado comíalo pola festa e nada máis, no comedor chamábanlle guiso de carne. Os ovos cocidos tampouco había costume de comelos na casa e alí sí. Aos de oitavo tocábanos de servir e iso era unha ventaxa porque cando había "extras" aos que servíamos sempre nos daban algo. A comida que menos me gustaba eran os ovos fritos con arroz branco porque aqueles ovos estaban medios crudos por onde non debían de estar, o arroz branco estaba ben cando lle botaban salsa de tomate.

Lembro que a cociñeira se chamaba Carmen.

De profesores acórdome da titora que se chamaba Charo e era da zona de Pontevedra, tamén estaba José Antonio, Mª José, Juan Manuel, Mª Teresa e Varela que nos daba Ximnasia. As manualidades dábaas Marité que tamén estaba. A directora era Ana M^a que ademáis daba clase aos pequenos.

Ao final fixéronnos o exame de Graduado Escolar e aprobei, non seguíu estudando a pesar de que me insistiron.

O máis positivo foi coñecer a xente distinta, doutras parroquias e quedáncas amizades para a vida.

O que máis me chamaba a atención eran as filas para entrar, entrábase en fila coma os soldados a toque de silbato e o que se saía da fila ía para atrás de todo, chovera ou quentara o sol. As filas facíanse no patio cuberto e enchiamos o patio todo.

Daquela había festivais en Navidad e Fin de curso. De excursión leváronnos a unha praia que penso que era da zona de Ares e para algúns era a primeira vez que vían unha praia.

Daquela Ribadeume pertencía ao concello da Capela e aínda así viñamos á escola a As Pontes. Bermui e a Faeira viñeron despois para o centro.

Máis adiante eu mandei aos tres fillos: Cris, Ángel e Óscar a ese colexio, eles xa non comían no comedor porque vivíamos cerca.

Eu estiven moi implicada na vida do centro, pertencín a ANPA e tamén ao Consello Escolar durante varios cursos".

O COLEXIO HOXE

ELENA COIRA CRUZ

(ACTUAL DIRECTORA)

Para amosar unha imaxe do Colexio "A Magdalena" na actualidade, puxémonos en contacto coa actual directora: Elena Coira Cruz que leva no centro dende 1991 a onde chegou con 31 anos para impartir Matemáticas na Segunda Etapa de EXB.

Coas progresivas reformas educativas a Segunda Etapa desaparece do centro e Elena fai a especialidade de Educación

Musical que imparte dende o ano 1996 á todo o alumnado de Infantil e Primaria ata o día de hoxe.

No curso 2000/01 pasa a formar parte do equipo directivo deste centro como xefa de estudos, e dende o curso 2010 dirixe este centro educativo.

Dende o curso 2011/12 o é centro plurilingüe, o que significa que se imparte en inglés unha área ou materia non lingüística. Esta materia é a Educación Plástica.

ALUMNADO

Este centro escolariza, dende os seus inicios, ao alumnado das parroquias do rural e do núcleo urbano. Nestes últimos anos foi diminuindo o alumnado do rural e aumentando progresivamente o da zona urbana. Actualmente o da zona rural é dun 50% o mesmo que o da zona urbana.

En anos anteriores éramos centro receptor de poboación inmigrante característica que actualmente desaparece. Soamente permanecen escolarizados cinco alumnos/as pertencentes a tres familias de orixe marroquí, que levan varios anos vivindo no Concello, e que están ben integrados. Na metade do curso pasado matriculouse un alumno de procedencia rumana e para o vindeiro hai dous alumnos/as de orixe latina.

A matrícula en Educación Infantil segue incrementándose considerablemente nos últimos anos.

A situación socioeconómica das familias é dun nivel medio adicándose a traballar nas diversas empresas da zona e nas actividades agrícolas.

O CEIP Plurilingüe "A Magdalena" terá o vindeiro curso 2016/2017 a 158 alumnos/as matriculados.

PERSOAL DOCENTE

O claustro de agora pouco ten que ver co claustro inicial, agora xa se imparten especialidades ao alumnado dende os 3 anos : Ed.Musical, Inglés, Educación Física, Relixión ou ensino alternativo. No caso da etapa de Ed. Infantil hai unha mestra a maiores que fai tarefas de apoio ás titoras.

Existe agora nos centros un Departamento de Orientación formado por especialistas en Pedagogía Terapéutica, en Audición e Linguaxe e todos os titores coordinados polo equipo directivo e cun Orientador que exerce de Xefe deste departamento que se ocupa de apoiar e axudar a mestres e familias na difícil tarefa de educar.

Actualmente o claustro está formado por 17 mestres/as dos que 9 son titores e o resto son especialistas nas diferentes materias que xa se citaron.

SERVIZOS COMPLEMENTARIOS: COMEDOR

O comedor está xestionado polo propio centro, é de modalidade tipo B cunha oficial e unha axudante de cociña. Agora non somentes fan uso do comedor os alumnos transportados senón aqueles que son das Pontes e que cumprindo unhas determinadas condicións poden comer nel.

Ten unha única quenda de 14:00 h a 15:00 h Os luns de 14:20 h a 15:00h fan uso deste servizo alumnos/as de 1º e 2º ciclo da ESO do IES "Moncho Valcarce", utilizando o comedor anexo.

No centro comen todos os días 135 usuarios. Os luns ademais arredor de 30- 35 alumnos/as do IES Moncho Valcarce fan uso deste servizo acompañados por persoal do seu centro.

Durante este curso contouse coa colaboración de cinco nais para a atención do alumnado usuario de comedor, xunto co profesorado colaborador.

O menú foi o mesmo para todos os comensais que fixeron uso do comedor, agás nos casos de algún tipo de intolerancia ou alerxia alimentaria, xustificada por persoal especialista, ou ben os alumnos de relixión islámica, que polas súas crenzas non poden comer certo tipo de alimentos.

TRANSPORTE

Durante este curso funcionaron 7 liñas de autobuses de transporte escolar con acompañante en cada unha. Utilizaron este servizo un total de 67 alumnos/as.

RUTA	EMPRESA	Nº NENOS/AS
FREIXO- MARRAXÓN	GABEIRAS	4
ESPIÑAREDO- A CASILLA	GABEIRAS	17
PUMAR- SÁA	GABEIRAS	3
PIÑEIRO-XESTOSO	GABEIRAS	11
FAEIRA_BERMUI	GABEIRAS	10
MARIÑALEDA-CHAMOSELO	GABEIRAS	10
PORTO DOS FRADES-GOENTE	ARRIVA	12

PROGRAMA "EU ALMORZO NO COLE"

Contamos tamén co servizo de Eu Almorzo no Cole, subvencionado polo Concello das Pontes, e do que son beneficiarios unha media de 16 nenos ao mes. Este servizo estivo aberto dende as 8:00 da mañá ata a hora de incorporarse ao período lectivo. Está organizado pola ANPA do centro e é unha maneira de facilitar a conciliación laboral das familias.

ESPAZOS

O centro, en xeral, dispón dunhas boas instalacións. Dentro do recinto escolar hai dous edificios adicados a aulas, un ximnasio, un pavillón polideportivo, un patio cuberto para o alumnado de E. Infantil, outro patio cuberto para o alumnado de E. Primaria e a vivenda do conserxe. Cabe destacar ademais os amplos espazos de zona verde e zona de recreo ben acondicionados.

No inicio do funcionamento do centro as pistas non estaban pavimentadas e agora o patio cuberto é un recinto pechado e acristalado, ademais das instalacións que tiña no inicio ten un Pavillón de deportes que foi inaugurado no ano 1990.

Un dos comedores foi convertido en Salón de Actos, dende os anos 90, xa que ao disminuir o número de comensais non se facía uso desa estancia.

Para apoio da labor educativa, conforme foi avanzando o tempo, os medios aumentaron e agora hai Aula de Informática, varias aulas con Pizarra Dixital e dúas salas de reprografía.

Ao longo dos máis de 40 anos de funcionamento do centro diferentes persoas ocuparon o cargo de dirección do mesmo: Ana Mª Rodríguez Rivas, Juan M. Cancio Moreda, Nieves Seijo Sabín, Jose A. Calvo Sánchez, Montserrat Rodriguez Souto, José A. Calvo Sánchez e nestes últimos anos Elena Coira Cruz.

Xa hai anos que recibimos aos fillos dos que foron alumnos do centro e que pouco a pouco van escribindo a historia cotiá do colexio.

o colexio na actualidade

FONTES CONSULTADAS PARA ESTE ARTIGO:

1. Decreto 2240/1965, de 7 de julio, por el que se regula la creación de Escuela-hogar y la designación de su personal.
2. Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa.
3. Actas do Concello das Pontes sobre a denominación do colexio.
4. Documentación administrativa pertencente ao rexistro do centro.
5. Entrevistas a mestras e mestres, cociñeira, encargada de comedor e primeira e derradeira directoras e algún dos primeiros alumnos que formaron parte do centro.
6. Documentación fotográfica do colexio e aportada por mestres.

AS CONCENTRACIÓNS ESCOLARES EN GALICIA E A SÚA REPERCUSIÓN SOCIOLÓXICA

XESÚS RÁBADE E HELENA VILLAR

Helena Villar Janeiro e

Xesús Rábade Paredes

(foto de Eduardo Castro Bal.

2014)

A Ley de Instrucción Pública de 1857 (promovida por Claudio Moyano, de quen tamén tomou nome), cuxas liñas fundamentais rexiron máis dun século, substituíuna a Ley General de Educación de 1970, que elevou a escolarización obrigatoria ata os 14 anos, etapa que pasou a chamarse Educación Xeral Básica. Traía aportacións de pedagogos destacados, como Víctor García Hoz, que marcaban as directrices da educación personalizada e da avaliación continua do traballo docente-discente, que tiñan moi pouco que ver cos programas rixidos e os exames de rendemento igualitario precedentes. Promulgouse nos últimos anos do franquismo e permitía aperturas culturais como a introdución das linguas “vernáculos”, optativas fóra do horario escolar pero impartidas no centro polo seu profesorado de forma gratuíta. As intencións de adaptarse ao alumnado na programación e na avaliación, feito nada doado na práctica educativa, tropezaaron coa realidade económica que non permitiu os cambios de formación que o profesorado requiría. A adaptación á diversidade precisa persoal de reforzo, en moitos casos especializado en disciplinas auxiliares, que non puido apoiar a acción

das aulas. En canto á avaliación continua, pasou a exercerse fundamentalmente a través de controis, eufemismo de exames máis curtos e frecuentes, que primaban o estudo memorístico adiado e non a aprendizaxe integral do asentamento de saberes e habilidades que non se adquiren para aprobar un exame, senón para progresar.

O intento dun cambio de tal alcance tamén bateu coa diversidade cultural e xeográfica de España, aspectos ambos que requirirían un tramemento específico en Galicia polas diferencias na distribución poboacional e certo enfrontamento cultural relacionado con esta introdiversidade, no que estaba implicada a propia a lingua. Coa enorme dispersión do seu hábitat e as diferenzas culturais -por veces antagonistas- entre o rural, o vilego e o urbano, Galicia foi a principal prexudicada pola solución organizativa igualitaria que lle deu o Ministerio: as concentracións escolares. Sen pretender unha valoración contrastada con estudos de certo calado, o inicio da caída demográfica, cultural e económica do mundo rural parécenos que está ligada, con outros fenómenos que tamén contribuíron á desfeita da Galicia máis tradicional, á aparición destes agrupamentos educativos que para algunhas criaturas viñan xa precedidos das Escolas-Fogar ás que se trasladaban en réxime de internado alumnas e alumnos de lugares moi distantes das escolas mixtas do seu concello. Aquel cambio complicou a escolarización e afastou as crianzas da casa durante moitas horas, feito que axudou a sobrevalorar o modo de vida urbano e semiurbano, tanto polo alumnado como polas familias.

A perda da lingua entre falantes no seu tempo de lecer foi motivada pola desafección que o alumnado vilego tiña cara o idioma. Ata ese momento inda o usaban fóra da aula para a súa intercomunicación, como facían na aldea. Será agora, en contacto con aqueles a quen a familia llela furtou e contra a que tiñan tantos prexuízos, cando empeza o seu declive nas xeracións novas. A partir do Estatuto de Autonomía e das leis que protexen o idioma, a escola puido facer a énfase recuperadora á que estaba chamada sobre todo naqueles lugares onde era lingua materna ou impregnadora da comunicación familiar e social inda que a parentela renunciase a transmitila, consumándose o estraño fenómeno de falar dúas linguas na casa segundo as idades,

pasando dunha xeración de monolingües en galego a unha segunda xeración de bilingües e a unha terceira xeración de monolingües en castelán.

Ningún intento lexislativo posterior rectificou os problemas nesa realidade detectados, a pesar de que nos Deseños Curriculares da LOXSE, primeiro, e máis tarde na Coordinación Docente de Lingua Galega (proxectos nos que participamos unha e outro ata que a administración política nolo permitiu) foran identificadas claramente as eivas e se arbitraran fórmulas de solución a medio prazo. A falta de compromiso necesario, no segundo dos casos, da Inspección Educativa frustrou o labor que os coordinadores tiñamos iniciado coa dirección dos centros e con equipos de profesorado.

En canto aos servizos complementarios que instituíron as novas unidades organizativas hai que considerar que tanto o comedor como o transporte aos que se viu obrigado a utilizar tanto alumnado tiñan que desempeñar un papel educativo ademais do asistencial. O seu funcionamento idóneo suporía a dedicación de persoas cualificadas pedagoxicamente, a maiores do profesorado de aula. Pero unha educación integral destas características resultaría tan cara como manter as antigas escolas dispersas buscando outros modos de organización. Máis alá da consideracións de comportamentos de urbanidade, aprendizaxes integradoras, dinámicas de grupo e formación de liderado positivo, moito puideron facer os comedores pola educación alimentaria e o desenvolvemento rural propiciando a produción e o consumo dos produtos da rodeada. Sen entrar na valoración dietética dos seus menús, en xeral introduciron unha cociña estándar que contribuíu ao abandono dos nosos pratos tradicionais, fundamentais nunha dieta equilibrada como o é a atlántica, e dos nosos produtos. Certamente houbo comedores se preocuparon por introducir melloras dietéticas no consumo de verduras e peixe, por exemplo, que alcanzaron a alimentación familiar e temos que nos felicitar de que así fose.

Tamén é de resaltar que as agrupacións propiciaron un profesorado máis concienciado coa necesidade do traballo en equipo, inda que o liderado non resultase doado ante

un cambio tan profundo que requería moita xenerosidade e cooperación para formar equipos e departamentos que funcionasen realmente. A renovación pedagóxica saíu favorecida polo contacto e o contaxio de líderes que actuaron nas aulas e fóra delas con materiais novedosos, contribuíndo á formación permanente dos profesionais do ensino.

Xesús Rábade Paredes é escritor e foi catedrático de Ensino Secundario

Helena Villar Janeiro é escritora e pedagoga. Foi mestra de Primaria e profesora de Secundaria.

Ambos teñen participado na elaboración de libros de texto e na formación continua do profesorado.

- EUME -

- HISTORIA -

CENTENARIO DA LEY DE PARQUES NACIONAIS OS PRECEDENTES DO P.N. DAS FRAGAS DO EUME

Autor:

Xabier Brisset Martín

Historiador

CENTENARIO DA LEI DE PARQUES NACIONAIS

Os precedentes do P.N. das Fragas do Eume

O 08 de decembro de 1916 publicouse na Gaceta de Madrid a **Lei de Parques Nacionais** que, segundo o texto asinado por Alfonso XIII, debía aplicarse *“de acuerdo con los dueños de los sitios”*.

Dous anos despois creáronse os Parques Nacionais de La Montaña de Covadonga (despois Picos de Europa) e do Valle de Ordesa (actualmente de Ordesa e Monte Perdido). Coincidiu coa obrigatoria celebración das *Festas da árbore* en todos os concellos e a primeira gran campaña de repoboación forestal con especies de medre rápido nos montes comunais.

Na década dos 50, simultaneamente ás intensas campañas de repoboación do franquismo que incluían a expropiación forzosa, sumáronse os Parques nacionais do Teide (Tenerife), Caldera de Taburiente (La Palma) e Aguas Tortas y Lago de San Mauricio

(Aigüestortes i Estany de San Maurici). Nos 60 e 70, coincidindo coa masiva introdución do eucalipto, creáronse outros tres parques nacionais (Doñana, Tablas de Daimiel e Timanfaya).

Dende a morte do ditador ata hoxe, nas décadas de maior degradación medio ambiental (cunha destacada participación da central térmica das Pontes) creáronse outros 7 Parques nacionais e outras figuras como os Parques naturais.

Neste artigo veremos como os poderes do Estado conseguen cuantificar a riqueza forestal non privada e como aproban as normas para que pase ás mans das élites económicas. Consecuentemente, cómo se organiza a represión dos antigos usuarios dos montes comunais e, finalmente, como se planifica a repoboación, con especies de medre rápido, nos montes ermos que lle quedaban ós pobos. Sendo o contrapunto final a Lei de Parques Nacionais.

Agora van cumprirse vinte anos da creación do Parque Natural das Fragas do Eume sen acadar a plena integración da veciñanza na súa xestión. A falta de actitude democrática dos políticos, obrigou ós propietarios afectados a agruparse na máis numerosa asociación da comarca. Hoxe, valorando ese excepcional patrimonio natural, cultural e inmaterial, conservado grazas ao esforzo e vontade dos veciños, pode ser útil lembrar os precedentes lexislativos que culminaron hai cen anos coa **Lei de Parques Nacionais**. Especialmente ilustrativo é comprobar como os enxeñeiros de montes teimaron por defender ós principios conservacionistas ou sociais, pero terminaron derrotados ante os intereses oligárquicos defendidos polos lexisladores.

Para dar cos precedentes legislativos sobre a protección - explotación da riqueza forestal das fragas non necesitamos ir moi lonxe. Durante varios séculos esta comarca, a beiramar e con carballeiras abondo, foi visitada repetidamente polos axentes da Mariña na procura de pezas de calidade e madurez adecuada para a construción naval.

Con ese fin sábese de grandes cortas realizadas nas fragas no século XVI¹ pero sen dúbida a instalación do Arsenal en Ferrol e a súa extraordinaria produtividade² provocou que a mediados do XVIII, cando estaba funcionando a plenitude, non lles quedaba un carballo útil en moitos kilómetros á redonda. De feito, en 1768, xa andaban na procura deles nos Montes de Muniellos, de moi difícil acceso, nas alturas asturianas.

A Monarquía Absolutista autorizaba a Mariña a entrar en calquera monte arborado, ben fora do rei, particular, de mosteiro ou de veciños e cortar os exemplares que lles eran útiles. O prezo era taxado por eles mesmos. Se aínda non estaban en sazón o marcaban e xa pasarían por el, e incluso podían sometelo a *tortura* para pronunciar unha feitura que, anos despois, lles permitira desbastar unha peza singular. Ninguén podía cortar no seu sen autorización da Mariña.

A participación dos veciños neste proceso limitábase a colaborar no difícil e perigoso transporte das enormes pezas que eran labradas en destino.

Nas **Ordenanzas de 1748**, incluían a obrigatoriedade de manter devesas reais, coidando os exemplares mellores, nos que debían plantar tres por cada un que se cortaba.

Por tanto podemos dicir que o Rei mandaba no de todos e a lexislación que protexía - explotaba o arborado, permitíalle satisfacer as inmensas necesidades dos arsenais.

Ante este Absolutismo monárquico levantáronse os liberais burgueses que, nas Cortes de Cádiz o 14 de xaneiro de 1812, aboliron esas Ordenanzas cualificándoas como intolerables abusos. Dous anos despois, Fernando VII volveu a poñelas en vigor. Sete anos máis tarde, no trienio liberal, foron de novo abolidas. No 1823, coa chegada dos invasores en apoio dos absolutistas renovaron súa vixencia e so coa morte do Rei, en 1833, quedaron enterradas con el.

Así, o 22 de decembro de 1833, foron aprobadas as **Ordenanzas Generales de Montes**. Esta nova lexislación liberal *restablecía a los respectivos dueños en el pleno goce de los legítimos derechos de su propiedad que podían cercar o cerrar su pertenencia y hacer de su producción el uso que más les conviniera*. A este respecto cesaban todos os dereitos de apropiación, visita, marca, tanteo ou preferencia *que hasta aquí ha ejercido la Marina Real*.

Pero no que respecta ós montes de realengo, baldíos ou de propios ou común dos pobos, as novas Ordenanzas establecían unha detallada normativa que pode valer como exemplo de explotación sustentable, en tanto permitía a extracción dos recursos, pero sempre garantindo a súa renovación. Así regulaba as cortas e aproveitamentos de leñas, madeiras, resinas, cortizas, cascas, carboneo, montería, pastoreo... sempre en función das características do monte e do seu límite de rexeneración. Mesmo obrigaba a puxa pública e transparente dos produtos seleccionados para a venda.

Todas estas boas ideas quedaban baixo a supervisión da Dirección General de Montes nacionales, con capacidade de sanción. Pero esta Dirección non foi creada ata catro anos despois e só con oito funcionarios, incluído o porteiro, polo que a súa operatividade foi moi limitada³.

Non debemos esquecer que eses anos o Reino sufría unha cruenta guerra civil que condicionaba o normal funcionamento das institucións e consumía seus fondos⁴.

(1) Cortas de Felipe II para os estaleiros portugueses onde se construíu a Armada Invencible.

(2) Primeiro na Graña despois en Ferrol. De aquí saíron o 50% dos navíos construídos en todo o Imperio no XVIII.

(3) R.D. 31 de maio 1837 publicado na Gaceta de Madrid de 04/06/37.

(4) Primeira guerra carlista.

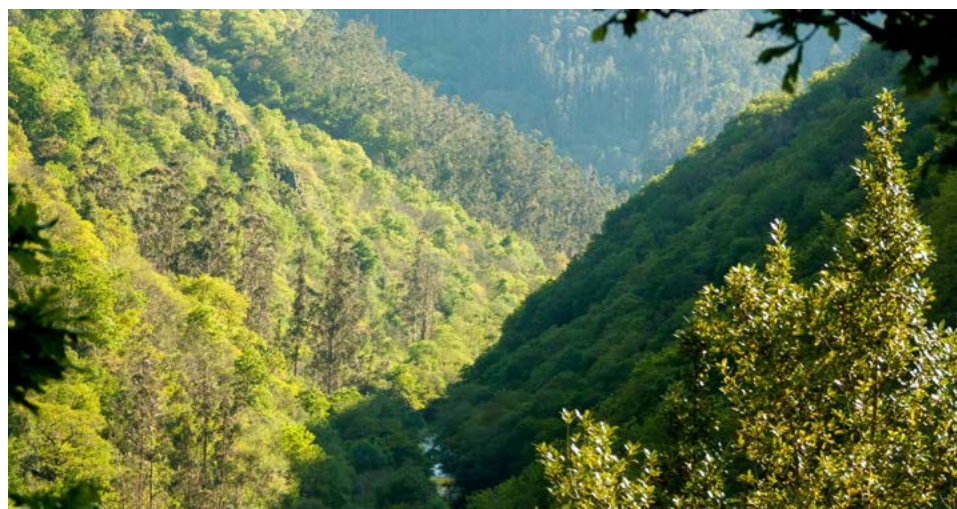

Foron anos de contradicións entre unha lexislación respectuosa co medio, na xestión do público, e unha práctica devastadora para os montes. Agora non era a Mariña senón os exércitos enfrontados os que aniquilaban a riqueza forestal.

Tentando atallar a desfeita, varias R.O. incidían na responsabilidade de concellos e deputacións para evitar cortas, queimas e rozas sen autorización e, para reparar os danos, debían realizar plantacións para ir repoboando os montes⁵. Seguindo esas instrucións, consta a plantación realizada pola Deputación da provincia de Lugo de case 100.000 árbores de varias clases o ano 1843⁶.

AS CIENCIAS DASONOMICAS E A PRIVATIZACION

A riqueza forestal das nacións e a súa relación coa saúde, o clima, a fixación dos terreos, a variedade biolóxica... e sobre todo, a rendibilidade máxima dos produtos

(5) Gaceta de Madrid do 25/11/41

(6) Información publicada na Gaceta de Madrid de 25/04/1843.

(7) R.D. publicado na Gaceta de Madrid o 29/03/1843

forestais, era estudada con sorprendentes resultados *en los países civilizados*. Isto anima a crear a **Escuela de Ingenieros de Montes y Plantíos**⁷ na que os aspirantes estudaban tres cursos.

As sucesivas promocións de enxeñeiros de montes espalláronse por todo o Reino e os seus coñecementos, adquiridos na escola de Villaviciosa de Odón, foron aplicados á realidade dos montes españois. Logo coñeceremos as propostas prácticas deste cualificado colectivo e a interpretación lexislativa que os sucesivos gobernos e parlamentos levaron adiante.

Como non existían datos centralizados e fiables do que era a riqueza forestal, por R.O. ordenouse a formación de relacións estatísticas en cada partido xudicial, segundo modelo, para realizar un *censo general* que por necesidade urxente debía *ser provisional, sencillo, reducido simplemente a los datos más precisos y fáciles de obtener*⁸.

Esta urxencia por coñecer, anque fora a grosso modo, a localización, superficie, arborado, rendemento anual en madeiras, leñas, landas, pastos... dos montes non privados, permitía facer unha primeira valoración da realidade forestal xestionada polo Estado.

Daquela, xa rematada a primeira guerra Carlista⁹ e tamén a primeira desamortización¹⁰ entramos en dúas décadas claves para coñecer os intereses enfrontados ante a necesaria ordenación legal que determinará a xestión dos montes. Entre o 1843, coa decisión de crear a Escola de Ingenieros de Montes e o 1863 coa aprobación da Ley de Montes, encontramos na Gaceta de Madrid os argumentos dos marcos lexislativos que delimitaron o futuro da protección – explotación dos montes. Por un lado temos o Corpo de Enxeñeiros, defendendo as teorías dos dasonomistas de clara tendencia conservacionista, pola riqueza e saúde da nación, por outro a oligarquía financeira, industrial e latifundista que persoalmente, ou delegando en políticos servís, monopolizaban as cámaras

(8) R.O. publicada o 09/06/1846

(9) Segunda guerra carlista

(10) Desamortización de Mendizabal.

(11) Hoxe, o neoliberalismo salvaxe, seguindo ese mesmo criterio, está poñendo en perigo a propia existencia da vida no planeta.

lexislativas e, finalmente, a maioría da poboación, as masas labregas e campesiñas, que precisan para sobrevivir do complemento que lles ofrecen os montes comunais. Todo no contexto político do liberalismo fundamentalista, obsesionado coa privatización dos recursos naturais que consideraba inesgotables e, polo tanto, partidario dunha explotación unicamente regulada polo mercado¹¹. No referente ao contexto económico, son décadas de investimentos en proxectos mineiros e nos novos camiños de ferro que, a súa vez, permitían a exportación de produtos agrarios mediterráneos demandados en Europa como cortiza, resinas, acetatos, viños, aceite e todo tipo de madeiras. Por tanto a posesión do monte e do arborado eran temas moi importantes para a orientación e desenvolvemento da economía española.

No período que acoutamos hai unha primeira desamortización de montes que afecta ós procedentes das comunidades relixiosas de varóns¹².

“En razón de lo insignificante de sus productos, de la dificultad de conservar su arbolado, a pesar de cuantas disposiciones se adopten para ello, y del crecido coste de los guardas encargados de su custodia”.

Estes montes debían ser os máis coñecidos e mellor delimitados, restos non enaxenados da primeira desamortización, a de Mendizábal. En todo caso, os argumentos para poñelos a venda mais ben deprecian a oferta, máxime cando impoñían ós compradores a obrigaición de conservar o arborado.

Ao ano seguinte, 1852, xa comeza o proceso serio de privatizar os montes. Anque inicialmente oculta esas intencións. Aproveita o goberno que xa hai varias promocións de enxeñeiros de montes e plantíos para poñelos a *dirigir las operaciones facultativas que exige la restauración completa de nuestros bosques ...* ofrecendo á Administración, ... *los datos estadísticos que le son indispensables para apreciar en su justo valor los montes del Estado y de los pueblos, y organizar convenientemente su cultivo y aprovechamiento.*

(12) R.O. publicada na Gaceta de Madrid do 14/03/1851

O R.D. de 29 de novembro dese ano, crea sete comisións con tres enxeñeiros cada unha que farán o inventario científico dos montes, determinando situación, superficie, límites, recoñecer o arborado, seu número e prezo, clasificando súas especies. Coñecer produtos e rendementos, formar mapas topográficos. Determinar sistemas de cultivo, beneficio e aproveitamento proponendo ao Goberno as repoboacións e plantíos oportunos... determinando que *a Junta consultiva de la escuela de Villaviciosa de Odón se encargará de dirigir e inspeccionar los trabajos y remitirlos ordenados al Ministerio de Fomento con su informe.*

Pascual Madoz

Este inventario científico estaba moi adiantado en 1855, que é un ano no que o futuro dos bosques ten unha grande presenza na Gaceta.

Asinada o 1º de maio, a **ley de desamortización** do ministro Pascual Madoz declara en venta *todos los predios rústicos y urbanos, censos y foros pertenecientes al Estado, clero, propios y comunes de los pueblos*, e outros. Exceptuando, *Los montes y bosques cuya venta no crea oportuna el Gobierno ni los terrenos que son hoy de aprovechamiento común, previa declaración de serlo, hecha por el Gobierno, oyendo al Ayuntamiento y Diputación provincial respectivos.*

Para poder determinar esas excepcións solicítase, catro días despois, o informe definitivo da **Junta facultativa del Cuerpo de Ingenieros de Montes**. Esta tarda máis de cinco meses en presentalo, sendo publicado na Gaceta en oito entregas, a partires do 27 de outubro, determinando a división dos montes en tres categorías.

1º Montes que deben conservarse sujetos a las ordenanzas del ramo y que se exceptúan por tanto de la enajenación (abetos, pinabetes, pinsapos, pinos, enebros, sabinas, tejos, hayas, castaños, avellanos, abedules, alisos,

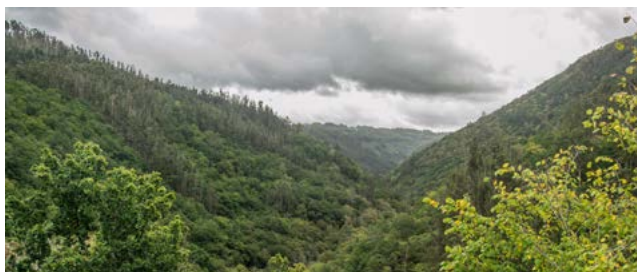

acebos, robles, rebollos, quejigos y piornos) Que no pueden pasar al dominio particular sin exponerse a causar graves daños en la agricultura y salubridad del país.

2º Montes de **enajenación dudosa** (alcornocales, encinares, mestizales y cascajales) que deberían ser reconocidos e informados por el ingeniero, perito agrónomo o comisario de montes de la provincia. Por lo tanto que no pueden enajenarse sin previo reconocimiento científico de cada caso particular.

3º Montes que se declaran desde luego en **estado de venta** (el resto) sin necesidad de reconocimiento previo.

O longo informe dos enxeñeiros de montes, aplica os estudos feitos en Europa sobre a rendibilidade do monte alto madeirable, onde, para maior riqueza da nación, son aplicadas as quendas de cortas que procuran o maior volume e a maior calidade do produto extraíble. Resultando que para as coníferas a máxima rendibilidade anual acádase en quendas de 80 a 120 anos e no caso dos carballos de 150 anos. Neste ultimo caso era o mesmo período que, no século XVIII agardaba a Mariña real para realizar as cortas. Finalmente os de madeira branda debe respectarse unha quenda de 55 a 65 anos.

“Esta es la verdadera causa de que ese conjunto de disposiciones coercitivas y protectoras de los Gobiernos, encaminadas a que el interés privado tomara una parte activa en la producción de maderas, hayan sido ineficaces.”

Para evitar que eses montes altos caeran en mans de investidores, porque

na procura do interese especulativo, beneficiarían de vez as existencias sen preocuparse pola súa conservación e reprodución, os técnicos propoñían conservalos na primeira categoría, é dicir exentos de desamortización, sendo prohibida a súa venda. Ao tempo

“...que al Gobierno le corresponde asegurar la conservación y fomento del monte maderable, sin perjuicio de aquellos montes que, aún cuando no lo sean, convenga sin embargo conservar por su benéfica influencia en la física del globo.”

No informe tamén dividen o interese dos montes pola altura do terreo. Nas terras altas e superiores deben quedar protexidos os montes de dominio público e incluso ser repoboados a escala extensa e variada, polo seu beneficioso equilibrio cosmológico, asegurando la constancia de los manantiales, para impedir deshielos repentinos y para impedir la acumulación de las aguas pluviales. Mentres que nas zonas baixas e medias hay casos en los que conviene que los montes queden sujetos a la vigilancia del Gobierno para conservarlos y evitar que las corrientes arrastren las tierras.

Como todos estes argumentos poden consultarse directamente en internet¹³, prescindo da documentada casuística que no escrito ilustra amplamente estas razóns. Quedémonos coa decidida perspectiva dasonómica e social que emana deste informe oficial. Polo demais, non nega a opción de venda de boa parte dos montes

“Apoyada la Junta en estas razones científicas, en la experiencia de los siglos y en los infortunios de los pueblos, opina por la venta del monte bajo e inmaderable y la conservación del alto o maderable.”

Aplicando este principio a nuestra España resulta que como la superficie forestal asciende a 30.000.000 de fanegas, si de esta cantidad se deducen los montes de Comunes, los de particulares y los propuestos a reservar en este informe, quedan a la desamortización lo menos 15.000.000 de fanegas, donde el interés individual podrá introducir los prodigiosos adelantos de la

(13) Informe enxeñeiros na Gaceta en internet.

ciencia, perfeccionar la agricultura y mejorar el monte inmaderable sin comprometer la salubridad del aire, la fertilidad del suelo y la belleza y defensa del territorio.”

Con esta lexislación algúns gobernadores civís comezaron as puxas, aparecendo os primeiros conflitos cos montes cualificados como de dubidosa venda, os de segunda categoría, de terras baixas e medias e poboados maiormente por aciñeiras e sobreiras. En todos estes casos era necesario o informe do enxeñeiro de montes aconsellando ou non a venda. Entendendo que este informe podía ser a posteriori, unha especie de trámite burocrático, realizáronse puxas que quedaban pendentes de adxudicar, producíndose as queixas pola tardanza do visto bo.

A finais do febreiro seguinte, do 1856, o ministerio de Fomento tenta ordenar o proceso¹⁴. Antes de anunciar e proceder a puxa, debería o Gobernador requirir o informe do enxeñeiro que en breve prazo debía manifestar se o monte proposto era reservable ou non. Na circular seguinte ós Gobernadores da orde que os enxeñeiros, *con la mayor actividad y sin exceder el plazo que al efecto les señalen los Gobernadores, evacuen los informes que les pidan para determinar los montes que deban o no ponerse en venta.*

“El menor retraso en el desempeño de los trabajos de que se ha hecho mención, o cualquier error cometido al ejecutarlo por falta de celo y laboriosidad, serán corregidos con el mayor rigor, así como por el contrario, recompensados los servicios de los que se distingan cumpliendo más puntual y exactamente la presente disposición.”¹⁵

Este enfrontamento cos enxeñeiros deixa claro o desexo do Goberno por facer caixa canto antes e as presas dos investidores por facerse coa propiedade. O ministerio tentaba *remover alguno de los obstáculos que, en perjuicio de los intereses del Estado y de los particulares, ofrecen en la práctica las formalidades que habían de preceder para exceptuarlos de la enajenación o declararlos en caso de venta.*

(14) R.D. publicado o 28/02/1856

(15) R.O. publicada 08/03/1856

(16) Direccion General del Tesoro Publico publicado na Gaceta o 13/07/1856

(17) R.D. publicado 18/04/1856

O éxito das vendas é tal que a finais de maio do 1856, xa se venderan 33.237 fincas¹⁶, obrigando ao Ministerio de Hacienda a crear novas *Administraciones de bienes nacionales* en todas as provincias para poder atender tanta demanda¹⁷

Non debemos esquecer que a ley de desamortización de Madoz, que desencadea este proceso de vendas é do 1 de maio de 1855. Pois ben, un mes despois foi aprobada a **Ley de ferro-carriles**¹⁸, que deu forma á rede de camiños de ferro do Reino. Na seguinte década Madrid quedou unida á extrema francesa por Irún, a Girona, Alacante, Cádiz, Lisboa e Astorga, ademais doutros importantes proxectos en execución. En total, en 1865, pasaba duns 5.000 kilómetros en servizo, que precisaron 1.100.000 travesas¹⁹. Ademais da madeira necesaria para construción de pontes, viadutos, vagóns etc.

Neste negocio dos ferrocarrís aparte do Goberno e de capital estranxeiro, entraron as meirandes fortunas do Reino e sociedades de investimentos como o Crédito Moviliario Español concesionario da liña do norte, de Madrid a Valladolid²⁰. Estas sociedades, simultaneamente, tamén entraron no negocio das madeiras, como o Crédito Moviliario Barcelonés que se fixo coa explotación dos montes de Muniellos²¹. Ferrocarrís e montes madeirables eran negocios complementarios cunha grande proxección que atraía ós especuladores.

A OLIGARQUIA CONTRAATACA

O informe dos enxeñeiros de montes salvagardaba da venda os montes madeirables e os de uso común dos pobos. Seguindo criterios das ciencias dasonómicas e criterios

(18) Ley de ferro-carriles, publicada o 06/06/1855

(19) Extrapolando os valores medios da liña Betanzos – Ferrol, na que se instalaron 220 travesas/Km.

(20) Gaceta 12/07/1856

(21) Gaceta 29/12/1858

sociais, insistían en evitar que caeran en mans especuladoras, polo ben da nación e polo ben dos veciños.

*“Los productos que necesitan para su formación períodos seculares solo pueden ser confiados a instituciones perpetuas. Aún cuando la experiencia no lo demostrara de un modo tristemente innegable, la razón bastaría para comprender que la acción privada ha de sacrificar siempre a ganancias presentes y seguras las probabilidades de los productos que han de realizarse sino después de plazos larguísimos. Y si esto ha sido así en todas épocas, sucede con mucha más razón en la presente, en que más activo y emprendedor es el interés individual...”*²²

Pois ben, cando aínda non cumprira un ano, os lexisladores comezan unha sistemática labor de derribo das defensas erguidas polos enxeñeiros. Van a ser tan constantes que corenta anos despois, o Ministerio de Fomento recoñeceu no diario oficial que, *la codicia individual, en lucha con los intereses públicos, generalmente desconocidos u olvidados, había encontrado en la nueva legislación expedientes abusivos con los que escandalosamente se han realizado verdaderos despojos a la riqueza pública*²³.

Agora veremos eses pasos dados polos sucesivos gobernos para, legalmente, sacar a venda en puxa moitos dos montes madeirables do Estado ou comunais dos pobos que debían quedar exentos. En definitiva, como foron desmochando o informe dos enxeñeiros ata deixalo en papel mollado.

Principiaron polas *dehesas boyales*, destinadas a pasteiro do gando de labor dos pobos, obrigando aos concellos que, nun mes, informaran da poboación de veciños e do

(22) R.O. publicada o 19/02/1859

(23) R.O. publicada o 19/01/1893

(24) Publicada 13/07/1856.

número e clase das cabezas de gando existentes, destinadas ó laboreo. Con eses datos o Goberno fixaría a extensión da devesa que debía conservarse exenta de venda por aproveitamento común²⁴, quedando o resto á venda.

A R.O. de 19/02/1859, resulta fundamental na privatización do común. Por un lado quere resolver o atasco das vendas reorganizando por segunda vez o proceso. Primeiro o gobernador debe iniciar o expediente de puxa. A continuación o perito debe tasar a finca. A seguir o enxeñeiro de montes debía cualificala. Se era de primeira categoría, e dicir, se tiña arborado alto dalgunha das 17 especies indicadas no informe, quedaba exenta de venda. Se era clasificada como de terceira categoría, proseguíase coa puxa. Nesto non cambiaba nada, pero se era de segunda categoría, é dicir poboada con aciñeiras ou sobreiras, debían enviar o expediente ao Ministerio de Fomento que, nun mes, decidiría se era vendible ou non. Pasado o mes sen resposta, entendíase que quedaba autorizada a venda. Unha vez feita a adxudicación esta sería firme, aínda no caso de recibirse posteriormente a resolución negativa do Ministerio.

Lembremos que a cortiza das sobreiras eran un produto de grande demanda en Francia e con esta modificación favorécese que sexan investidores privados os que exploten ese lucrativo comercio.

Tamén con esta R.O. moitos dos montes dos pobos, de aproveitamento común que, atendendo razóns sociais, eran exceptuados de venda polos enxeñeiros, quedaron desprotexidos, expostos ao capital privado. O argumento utilizado era ben sinxelo.

“Las razones en que se fundan (supervivencia económica de los vecinos) no son de este lugar, ni atañen a la especialidad de los intereses sociales que este Ministerio y el Cuerpo de Ingenieros tienen que cuidar en materia de montes...”

Como calquera outro monte público, os montes comunais quedaban en venda e so atendendo a súa categoría forestal pola calidade do seu arborado *o por sus circunstancias cosmológicas*, podían quedar exentos.

Esta decisión tivo escasa repercusión en Galicia, pero no Este, Centro e Sur da península supuxo unha expansión do latifundismo a costa dos terreos dos pobos, creando extraordinario malestar social, xa previsto no repetidamente citado informe dos enxeñeiros de montes.

“La seguridad del Estado podría quedar amenazada desde el día en que la desamortización se aplique ilimitadamente a los montes públicos, sin que cada pueblo no cuente al menos con un monte en condiciones favorables a la satisfacción de sus necesidades.”

O mesmo día dese R.D., o ministerio reorganizaba os destinos dos enxeñeiros coa misión, por encima de calquera outra, de ultimar un catálogo de toda a riqueza forestal do Reino. Advertía que o menor retraso non xustificado nesa clasificación *será castigado con el mayor rigor*.

Tres meses máis tarde, este catálogo estaba ultimado pero, observando o Ministerio que os enxeñeiros seguían exceptuando de venda os montes comunais, por supoñelos de aproveitamento común ou *dehesas boyales* destinada ó gando de laboreo, ordeaba que nun mes foran clasificados como vendibles ou non so atendendo ás súas especies arbóreas e segundo as consideracións científicas. Esta resistencia dos enxeñeiros de montes a entender a R.O. do 19/02/1859, e seguir clasificando os montes dos pobos como exceptuados, atendendo razóns sociais, confirma que as primeiras promocións saídas da escola de Villaviciosa de Odón querían utilizar seus coñecementos polo ben da nación e dos seus habitantes... pero estaban empregados nun Estado no que os latifundistas e investidores capitalistas tiñan o control dos poderes executivos e lexislativos.

Pouco despois, o 14 de outubro dese 1859, Fomento fai público o primeiro resumo da Clasificación General de Montes Públicos, onde dos máis de 10.000.000 Ha. de montes públicos, quedaba a venda case 3.500.000 Ha., o 90% dos pobos.

A comezos de 1862, o informe dos enxeñeiros de montes recibirá outro ataque frontal. Agora será contra a súa defensa da biodiversidade. Lembremos que

exceptuaban de venda calquera bosque formado por varias ou algunha de dezasete especies diferentes, independentemente do seu tamaño. Pois ben, o R.D. de 24 de xaneiro dese ano expón que

“A fin de vencer las dificultades producidas por la acción de tendencias contrarias, es preciso procurar a toda costa que sean fijas, claras e incuestionables las reglas a que todos deban atenerse de modo que no quede lugar a la duda ni ocasión a conflictos siempre perjudiciales.”

E na procura da simplificación das regras o Ministerio de Fomento determina que so serán exceptuados *los montes cuya especie arbórea dominante sea el pino, el roble o el haya*, sempre e cando o monte conste polo menos de 100 hectáreas.

Entre o Estado que necesitaba cartos, os políticos liberais que querían privatizar canto fora público e os investidores que procuraban gangas, toman esta decisión que será irreversible. Cansos polas dificultades producidas por tendencias contrarias, léase honestidade dos enxeñeiros, determinan entrar a saco no que vai quedando.

Curiosamente, o día seguinte a Gaceta publica un caso xudicial no que estaba implicado un enxeñeiro de montes.

Dando formalidade comercial ao acordado, Fomento da orde da realización dun catálogo de montes exceptuados, que por partidos xudiciais, recolla os das tres especies indultadas que teñan máis de 100 Ha. O resto, fora do Estado ou de veciños, quedaba en venda.

Toda estas modificacións quedaron recollidas na **Ley de Montes** de 28/05/1863, de longa vixencia e terá seu Regulamento dous anos despois²⁵ obrigando ao deslinde dos montes públicos exceptuados ou vendibles que non pasaran aínda ao dominio particular. Tamén propón obxectivos de reforestación

“El estado repoblara los montes yermos, arenales y demás terrenos que no sirvan de un modo permanente para el cultivo agrario incluso adquiriendo otros, previa indemnización a sus

(25) Reglamento para la ejecución de la Ley de 24/05/1863, publicado el 25/05/1865.

dueños. Reservándose los dueños la facultad de adquirir nuevamente los terrenos que fueron de su propiedad.”

No 1868, creouse a Guardia rural que dependía da Dirección general de la Guardia civil, cobrando un terzo das multas que imponía e aplicando as sancións e parte penal previstas nas Ordenanzas de 1833.

No Sexenio democrático, unha comisión será nomeada para redactar unha nova lei de montes que delimite as competencias dos Ministerios de Facenda e Fomento que

“Con frecuencia ocurre que las dependencias del Ministerio de Hacienda de las provincias, singularmente las Comisiones de Ventas de Bienes nacionales, interpretando en un sentido visiblemente erróneo... la ley... enajena montes que de ninguna manera pueden legalmente ser vendidos; y además de producirse con tales actos una profunda perturbación en el ejercicio ordenado de las funciones de este Ministerio, originan graves males a los pueblos que al amparo de las leyes poseen aquellas fincas, y trastornos en la formación y ejecución de los planes anuales de aprovechamiento.”²⁶

Ano e medio despois²⁷, o ministro de Fomento presenta o proxecto de lei para o seu debate nas Cortes. Na presentación afírmase que so quedan 4.000.000 Ha de montes exceptuados por ser

“...vendidas masas enormes sin que el Estado tuviera conciencia cierta y conocimiento previo de lo que a la venta entregaba; vendidas en confusión lamentable, sin deslindar servidumbres y derechos, sin tasación científica, sin definición geométrica, sin inventario forestal; llevando en si el germen,

(26) Gaceta 30/06/1871.

(27) Gaceta 07/11/1872.

tanto más amenazador, cuanto menos conocido de reclamaciones, pleitos y nulidades, en malas condiciones llegaron ciertamente al mercado estas cuantiosas riquezas...”

Foi a primeira iniciativa lexislativa da Restauración borbónica encomendar directamente á Garda civil *el servicio de seguridad y policía rural y forestal de todo el Reino*²⁸. Desta actividade, e das sancións correspondentes, publicou a Gaceta un cadro mensual, por provincias, delitos e *delincuentes e infractores*, dando publicidade dos servizos prestados pola benemérita durante 49 anos, dende decembro de 1876 ata maio de 1925. Un terzo das multas cobradas ia á caixa da Comandancia respectiva e debía ser distribuída entre a clase de tropa, viúvas, orfos e pais²⁹.

Con esta actividade a Garda civil víase obrigada a sancionar a aqueles veciños que pretendían servirse dos montes comunais recentemente privatizados. Os conflitos conseguíntes, xa previstos polos enxeñeiros, situaron a gardas, gobernadores civís e xuíces como defensores do neolatifundismo.

(28) Gaceta 08/07/1876.

(29) Gaceta 22/09/1877.

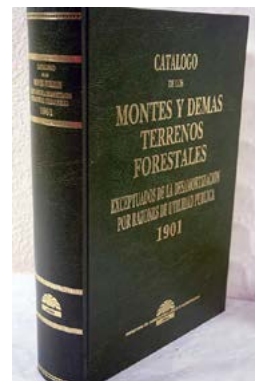
Nos seguintes vinte anos publicase unha lei de repoboación³⁰, de moi escasa incidencia, e diferentes R.O. van concedendo a Facenda, en detrimento de Fomento, a decisión final de venda ou non dos montes públicos³¹, tamén actualízanse as sancións³².

O derradeiro pulo desamortizador veu polas urxencias económicas da guerra de Cuba e Filipinas, cando o ministerio de Facenda puxo en venda milleiros de montes comunais, entre eles 1.551 das parroquias galegas³³. Os máis destes montes estaban a toxo ou a uz, con algúns piñeiros illados, polo que non eran interesantes para os investidores pero si esenciais para as economías das poboadas parroquias. Lembremos que o 90% da poboación galega era rural, sendo o 11% do total do Estado.

AS FESTAS DA ARBORE, A REPOBOACION E OS PARQUES NACIONAIS

Cando comeza o século XX publícase un novo *Catálogo de los montes y demás terrenos forestales*, no que non aparece ningún monte do Estado na provincia da Coruña e só 341 montes dos veciños. Destes ningún nos partidos xudiciais de Pontedeume e Ferrol e so 24 no de Ortigueira cun total de 2.227 Ha, os máis deles a piñeiros³⁴.

Sobre a implantación das festas da árbore na provincia da Coruña publiquei no ano 2011 o artigo

Nenos, plantade eucaliptos!, no número 18 da revista Cátedra de Pontedeume e pode consultarse en internet, polo que agora so debo lembrar que foron creadas por un R.D. de 11 de marzo de 1904, onde curiosamente se xustificaba a celebración de tales eventos para *despertar en el pueblo el amor a los árboles y el respeto a los montes*, cando en realidade foron utilizadas para descalificar calquera oposición a repoboación dos montes comunais con especies de medre rápido.

Consecuente con isto o 26 de xuño de 1908, asinouuse a *Ley de repoblación forestal* coa intención de realizar plantacións en todos os montes non privados e mesmo naqueles que pola súa situación o aconsellara.

O ano 1915, un R.D. declara obrigatorias en todos os concellos a celebración anual da Festa da árbore, nas que divulgaban a plantación de eucaliptos.

Neste contexto, hai cen anos, en marcha a primeira gran campaña de repoboación, foi publicada a *Ley de Parques Nacionales*.

(30) Gaceta 15/07/1877 e o seu regulamento de 20/01/1878.

(31) Gaceta 25/01/1879, 29/11/1883 e 27/03/1893.

(32) Gaceta 10/05/1884.

(33) Os da provincia da Coruña na Gaceta do 29/08/1897, da provincia de Lugo na Gaceta do 07/09/1897, da provincia de Ourense na Gaceta do 10/09/1897 e os da provincia de Pontevedra na do 15/09/1897.

(34) Catálogo de los montes y demás terrenos forestales, 1901 (Facsimil Icona 1993).

Don ALFONSO XIII, por la gracia de Dios y la Constitución, REY de España;

A todos los que presente vieren y entendieren, sabed: que las Cortes han decretado y Nós sancionado lo siguiente:

Artículo 1.º Se crean en España los Parques Nacionales.

Art. 2.º Son Parques Nacionales, para los efectos de esta Ley, aquellos sitios ó parajes excepcionalmente pintorescos, forestales ó agrestes del territorio nacional, que el Estado consagra, declarándoles tales, con el exclusivo objeto de favorecer su acceso por vías de comunicación adecuadas, y de respetar y hacer que se respete la belleza natural de sus paisajes, la riqueza de su fauna y de su flora y las particularidades geológicas ó hidrológicas que encierran, evitando de este modo con la mayor eficacia todo acto de destrucción, deterioro ó desfiguración por la mano del hombre.

Art. 3.º El Ministro de Fomento creará los Parques Nacionales, de acuerdo con los dueños de los sitios, reglamentará los que vaya creando, y consignará en sus Presupuestos las cantidades necesarias para vías de comunicación y sostenimiento de todos ellos.

Por tanto:

Mandamos á todos los Tribunales, Justicias, Jefes, Gobernadores y demás Autoridades, así civiles como militares y eclesiásticas, de cualquier clase y dignidad, que guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente Ley en todas sus partes.

Dado en Palacio á siete de Diciembre de mil novecientos dieciséis.

YO EL REY.

El Ministro de Fomento,
Eusebio Gasset.

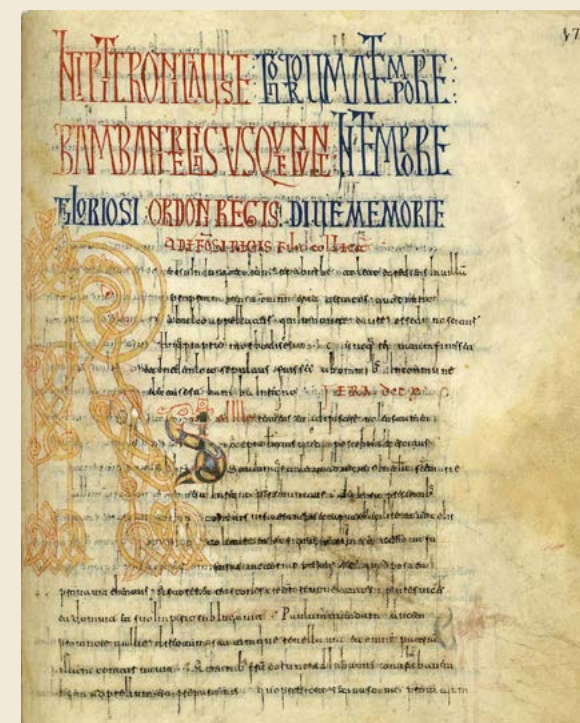

AS PONTES NA HISTÓRIA: ESCOLMA DE DOCUMENTOS

Autor:

César Candelas Colodrón

Doctor en Historia

AS PONTES NA HISTORIA:

ESCOLMA DE DOCUMENTOS

A historia faise a partir de documentos, podendo ser estes escritos, arqueolóxicos, artísticos, orais... De certo é esta unha verdade de perogrullo, unha obxectividade, pero ás veces convén repetir estas cousas en voz alta, para que non se esquezan. A historia feita sen base documental non é historia: podemos elucubrar, supoñer, imaxinar e chegar así a trenzar un relato ben artellado que, ademais de ser entretido, compra as nosas conviccións políticas ou relixiosas, ao tempo que alicerce as nosas crenzas e ideoloxía, pero debemos saber que só estaremos engadindo algo máis de barro aos nosos pés. Faremos así calquera cousa menos historia. Porque só analizando e estudando os documentos co máximo rigor, honestidade e obxectividade poderemos aspirar a facela, a analizar e reconstruír o pasado, a contar a verdade do que foi. É evidente que non é unha tarefa sinxela, e que moitas veces, eses testemuños do pasado que son os documentos semellan máis un campo de minas que un de cultivo, con trampas aquí e acolá, con furados onde caer, pedras nas que bater, e con límites tan imprecisos que tal parece que non hai noite que non veña alguén movernos os marcos.

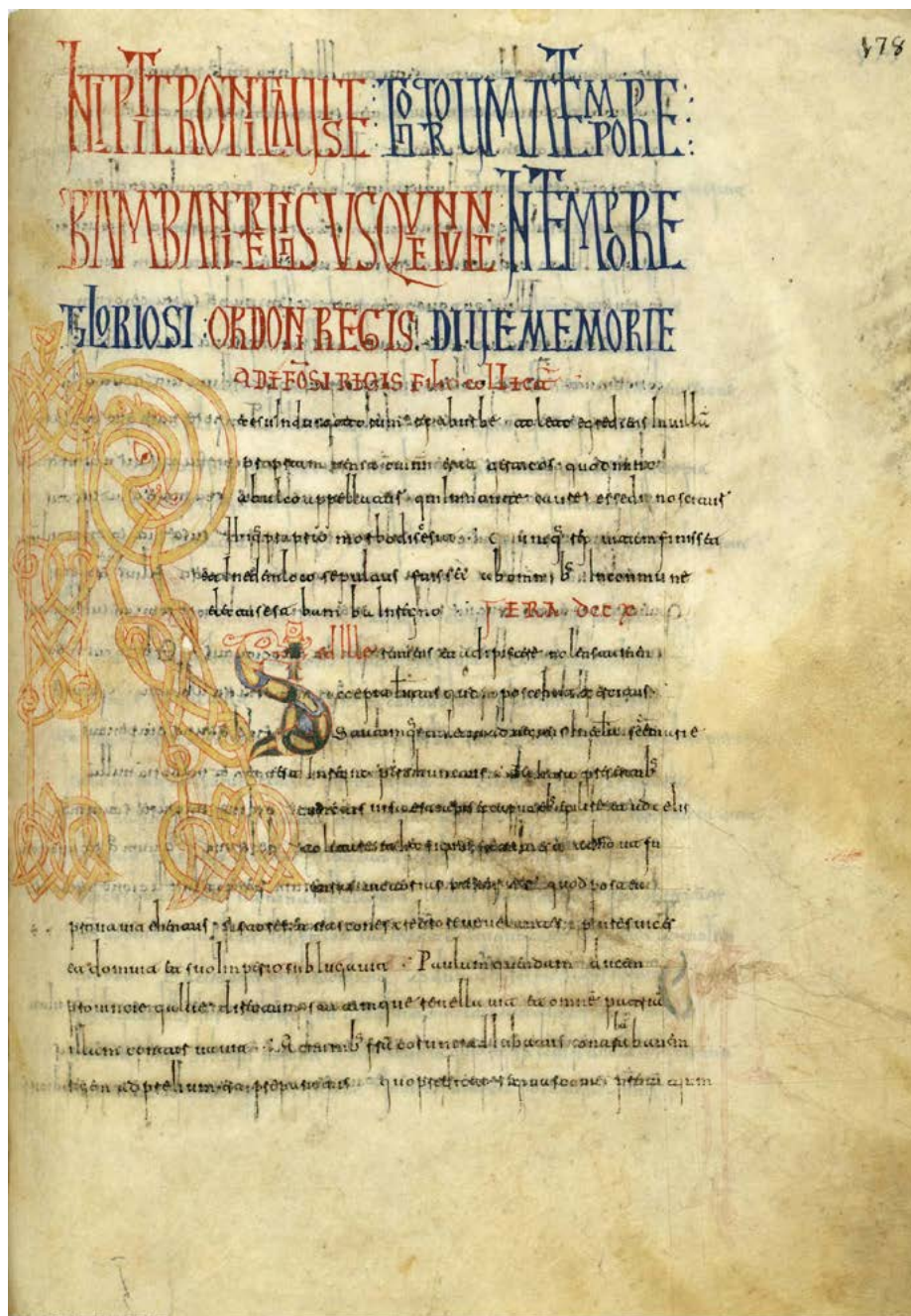
De aí a apelación, máis aló do imprescindible rigor, á honestidade: ao recoñecemento de que un, como historiador, atópase sempre limitado. Ás carencias propias de cada quen, hai que engadir que non sempre (case nunca para as épocas máis serodias) imos atopar os datos que necesitamos e que, por tanto, non sempre imos poder completar o relato. Ao mellor nunca imos ser quen de situar con certeza ese hospital que aparece repetidamente na documentación, ou delimitar o terreo que abranguía unha cerca, saber se esta era una muralla de pedra ou un simple valado, ou mesmo a precisar cando se construíu una ponte ou se había ou non un castelo. Nese caso tan corrente, a solución non pasa por inventar, conxectar,

imaxinar. A solución é o recoñecemento explícito de que non se sabe, e continuar traballando e esforzándose para encher esa lagoa do coñecemento, para atopar esa evidencia documental (repito: escrita, arqueolóxica, oral ou calquera outra) que nos permita afirmar algo cunha marxe de erro que nunca supere o razoable.

E cando o teñamos conseguido, será a quenda da obxectividade, que nos vai permitir admitir como bo o resultado desa investigación (nosa ou dun colega) máis aló de que concorde ou non co agardado, coas nosas expectativas. Hai que ter en conta que á documentación temos que ir sempre con preguntas, nunca coas respostas. A documentación, desgraciadamente, tratada sen rigor, honestidade nin obxectividade, é moi maleable, facilmente manipulable, e tede por seguro que se queremos atopar algo que demostre as nosas certezas previas, imos atopalo. Iso faranos moi felices se o que queremos é darnos a razón a nós mesmos, pero vainos deixar fondamente insatisfeitos se o que queremos é chamarnos historiadores.

Coa finalidade de homenaxear á historia feita desde o documento, preséntase aquí unha escolma de documentos escritos que nos falan da nosa vila. Non son todos, por suposto, pero coido que son do máis salientable e, ademais, accesibles para calquera que os queira revisar con máis profundidade, para o que se dan as referencias oportunas. Son documentos orixinais, testemuños fieis, de primeira man e magnitude, con información moi contrastada a día de hoxe, polo que tampouco se insistirá na súa valía histórica. Están ordenados cronoloxicamente, coido que a orde máis lóxica para expoñer documentos históricos. Neles está a historia da nosa vila, e a eles temos que remitirnos para quitala á luz. O demais, repito, non é historia. Son historias.

A primeira referencia ás Pontes é do século IX, e atópase recollida nunha das crónicas asturianas, concretamente na chamada Crónica de Afonso III, da que

Comenzo da Crónica de Afonso III, na súa versión Rotense.

existen dúas versións, a Rotense e a Sebastianense, sendo a primeira considerada como a orixinal, probablemente escrita polo propio Rei ou baixo a súa directa supervisión, e rematada entre o 881 e o 883. Nela dise:

“Na era 785 (ano 747) tralo pasamento de Alfonso sucedeuno no reino o seu fillo Fruela. Foi este un varón de ánimo moi rexo. Acadou moitas vitorias. Tivo un combate co exército cordobés no lugar de Pontubio na provincia de Gallecia e alí aniquilou a 54000 musulmanes, colleu vivo ao xeral da cabaleiría chamado Umar e alí o decapitou.” (Crónica de Alfonso III, Rotense)

Sobre este lugar de Pontubio di o profesor J. L. Moralejo (GIL FERNÁNDEZ, J. et al., *Crónicas Asturianas*. Universidad de Oviedo, 1985, páx. 210, nota 64): “Este Pontubio/Pontuvio cuadra muy bien, en lo lingüístico y en lo geográfico, con el actual Pontoibo, en las cercanías de Pontes de García Rodríguez (sic). Creo por ello que erraron quienes lo llevaron a Pontedeume o a algún lugar sobre el río Umia. Del Pontumio que, según G. Villada, encuentra Sprunner en las cercanías de Pontearcas no he podido hallar rastro alguno...” Foi Moralejo o primeiro que fixo esta identificación que, inda que hoxe é a máis aceptada, non está fóra de discusión, e non o estará mentres non se conte con máis datos que os que lemos nesta pasaxe da Crónica.

Que o lugar fose identificado, como nos di Moralejo, con Pontedeume, Pontearcas ou incluso cun lugar non preciso á beira do Umia (Caldas de Reis, segundo Sánchez Alborno) deberíase á corrección, que aparece xa desde moi cedo nas copias, de Pontubio por Pontumio. Dita corrección basearíase, por unha banda, na ignorancia por parte dos copistas da existencia dun lugar chamado Pontoibo e, por outra, na máis que posible certeza de que o lugar da batalla, chamábase como se chamase, atopábase á beira do Eume. Esas ignorancia e certeza combináronse para que desde a Idade Media ata o estudo de Moralejo, os estudosos desbotasen acriticamente a posibilidade de que o Pontubio dos orixinais Rotense e Sebastianense fose a forma

real do topónimo (seguindo a máxima de non deixar que a evidencia documental estrague unha boa *historia*, como se comentou anteriormente). Hai que recoñecer que antes que Moralejo, foi Millán González-Pardo (Los nombres de Pontedeume y su río, el castro de ombre y la batalla de Pontumio. En: *Verba* (1978), nº 5, páx. 25-46), o que se decatou de que a forma correcta era a que aparecía nos orixinais, isto é, *Pontubio* e non *Pontumio*, pero quizais ignorando a existencia do Pontoibo, forzou a situación daquel *Pontubio* á beira do Eo (medieval *Uve*), en San Xuan de Obe, onde nun exercicio de imaxinación supón unha “Ponte Ebo” coa que satisfacer o topónimo orixinal.

Podemos afirmar que sexa o *Pontubio* da Crónica o Pontoibo das Pontes? Non con absoluta certeza, pero semella sen dúbida a mellor opción. Polo menos, unha a ter moi en conta en calquera investigación ao respecto, inda que seguindo os principios de rigor, honestidade e obxectividade, mentres non aparezan máis evidencias, debe ser tratada con toda prudencia.

Saltamos a outro documento, este datado en 1265, uns catrocentos anos máis tarde daquel das crónicas asturianas. Recolle un acordo entre o Mosteiro de Caaveiro, a familia Sillobre e o Concello das Pontes sobre unhas herdades en Saa e Carracedo (CANDELAS COLODRÓN, C., *Urbanismo medieval galego: a fundación das Pontes*. Toxosoutos, 2007, páxs. 100-102). A importancia deste documento radica en que por vez primeira se fai referencia ao Concello das Pontes e ao seu termo, o que quere dicir que xa para aquel entón se tería fundada a nosa vila. Non significa isto que non existise de antes un lugar e/ou un casarío ou poboación chamado As Pontes (de Hume, na meirande parte dos casos), existencia confirmada por unha mancha de documentos anteriores a esta data que nos falan dese lugar. Significa que para 1265 ese casarío estaba organizado xa como unha entidade xurídica legalmente constituída e recoñecida como tal a tódolos efectos. É a partir de agora cando podemos falar, con propiedade, da Vila das Pontes como

a entidade xurídica que chegou a ser ata hoxe, alén de como topónimo. Esta idea referéndase dous anos máis tarde noutro documento (IBIDEM, páxs. 102-103), onde, con ocasión dun convenio co bispo de Mondoñedo sobre as lindes entre este As Pontes e o Burgo de Muras, se fai referencia ao alcalde (un tal Joan Vermúiz, o primeiro alcalde coñecido), ao procurador, e a xuíces e xurados, cargos todos eles que eran inherentes á existencia dun concello, neste caso, o noso Concello.

Retrato de Enrique de Trastámara

Seguindo cara adiante, un 30 de setembro de 1371, o Rei Enrique de Trastámara asinará o famoso documento de entrega da Vila das Pontes ao conde García Rodríguez de Valcárcel (IBIDEM, páxs. 109-110), documento de enorme relevancia para nós por razóns que non necesitan ser tan sequera expresadas:

Don Enrique por la gracia de Dios, etc. regnante en uno con la reina Dona Joana mi muger e con el Infante Don Juan mio fijo primero heredero [...] facemos vos donación pura y perpetua y non revocable e damos que ayades vos y los que después de vos vinieren por siempre jamas el lugar de las Puentes de Hume e el señorío del Real y con mero e misto imperio y con todas las rentas y pechos y derechos que a nos pertenesce y pertenescer deben en qualquiera manera en el dicho lugar, e con la jurisdiccion civil y criminal y con todos sus terminos e con todas las otras cosas que al dicho lugar pertenescen y pertenescer deben en cualquier manera para siempre jamas para vos y para vuestros herederos de que de vos descendieren en linea derecha o aquel o aquellos que lo vuestro ovieren de heredar el derecho, para que ayades el dicho lugar de las Puentes de Hume e las rentas y deudas del

dicho lugar e sea vuestro por juro de heredad para siempre jamás [...] Mandamos al concejo e homes bonos del dicho lugar de las Puentes de Hume y de sus terminos que vos rendan y vos ayan por su señor de aquí adelante e obedezcan y cumplan vuestras cartas y nuestro mandado [...]

Escudo de armas del conde Pedro Enríquez de Castilla

Esta doazón foi referendada un ano despois, o 18 de maio de 1372 (IBIDEM, páxs. 110-111), polo Conde Pedro Enríquez de Trastámara, o gran prexudicado do beneficio outorgado a García Rodríguez, xa que era el o anterior dono da nosa vila. Ese referendo era preciso porque Enrique II, por moi rei que fose, non tiña poder suficiente para espir un santo para vestir outro, así que tivo que negociar a entrega da Vila de Cedeira a Pedro Enríquez, para que este, de bo grao, entregase a das Pontes ao seu camarada de Valcárcel. Como se ve, que hoxe vivamos nas Pontes de García

Rodríguez, e non nas Pontes de Pedro Enríquez, só se debe ás continxencias da historia e á vontade dos poderosos.

Deixamos a Idade Media para adentrarnos na Idade Moderna, e facémolo da man dun documento que lle debe a súa existencia a sucesos que tiveron lugar moi lonxe da nosa vila, concretamente en Granada, como resultado da represión á que foron sometidos os mouriscos durante o reinado de Felipe II e da resposta daqueles contra este, coñecida como a *Rebelión de las Alpujarras*. Derrotada a mesma, o rei non dubidou en desterrar a aqueles mouriscos das súas terras de orixe, buscando a súa dispersión polo resto do seu reino, véndose na obriga de buscar acubillo para eles. Así, no 1571, Felipe II envía axentes por todo o seu reino co fin de valorar o

axeitado dos distintos destinos para o reparto dos citados mouriscos. E como digo, é grazas a esa enquisa que temos a primeira descrición, malia que breve, da nosa vila:

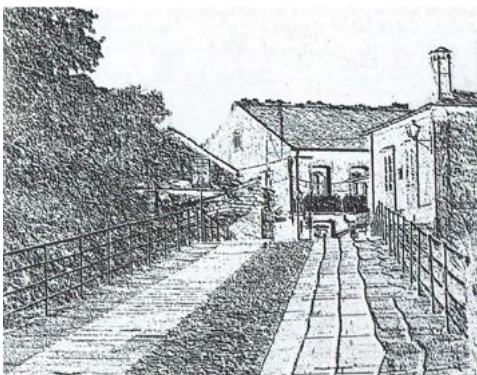
“Consta que la villa de las Puentes es del marques de Sarria e de Lemos y que no hay en el más que una parroquia y cuarenta parroquianos y habia en la feligresia de San Juan do Feixo outros cuarenta e tres y en la feligresia de Nuestra Señora del Debeso catorce feligreses y en la feligresia de Nuestra Señora del Piñaredo trece feligreses, por manera que en dicha villa y feligresia habria como ciento y cuarenta vecinos en que habia tres zapateros e dos herreros e un tecelan e que todos los demas son labradores que se sustentan de labrar pan trigo y nabos y criar ganado por que es tierra de montaña. No da otra cosa y que tendrá de largos dos leguas y de ancho media. (GONZÁLEZ MUÑOZ, C., Galicia en 1571: población y economía. (Ed. do Castro, páx. 102)

Retrato de Pedro Fernández de Castro, VII conde de Lemos

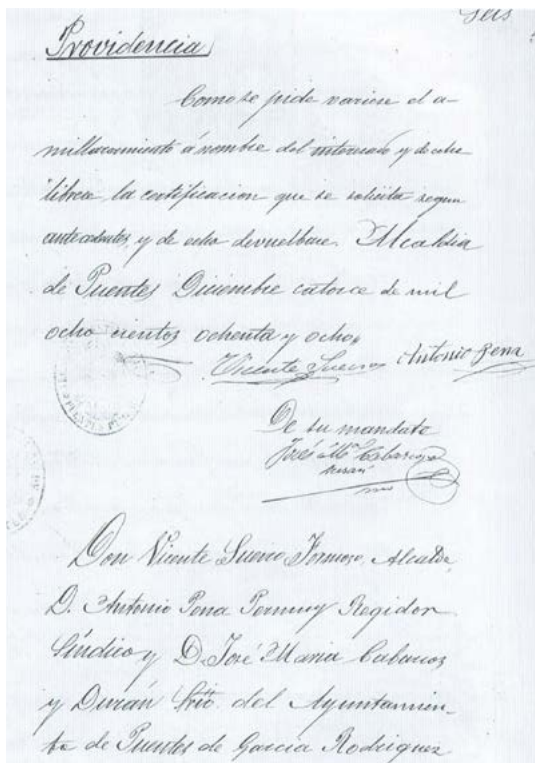
Vivían logo nas Pontes algo máis de 500 persoas, dedicadas, como se di, á agricultura e a gandería, dos cales só uns 200 vivirían no que hoxe é a Vila propiamente dita. Tamén se nos conta que o territorio, ao parecer non moi apto para a agricultura, pasara a mans do marqués de Sarria e de Lemos, curiosamente descendente directo tanto de aquel Pedro Enríquez que vimos no documento anterior como do propio García Rodríguez de Valcárcel.

Atopámonos no 1621 con outro curioso documento onde se recolle o prego de condicións para a reparación da Ponte dos Ferros e, dada a importancia que esta ponte ten para a nosa vila, será logo o seguinte fito neste percorrido ao longo da presenza das Pontes pola documentación histórica (a ponte atopábase semiderruída

nese momento, como o volverá estar no 1782, segundo nos conta Ovidio García Pazos (A Ponte dos Ferros, en *HUME: Revista de estudos locais*, nº 2, páxs. 109-125). O documento de 1621 é o protocolo notarial nº 157 do escribán Juan da Pena, de Ortigueira, *escritura de trazas y condiciones para la puente de la villa de Las Puentes* (CANDELAS COLODRÓN, C., 1621: a recons-

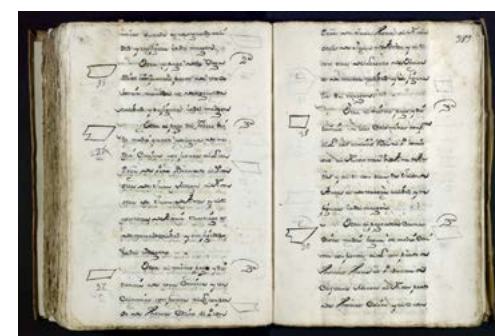
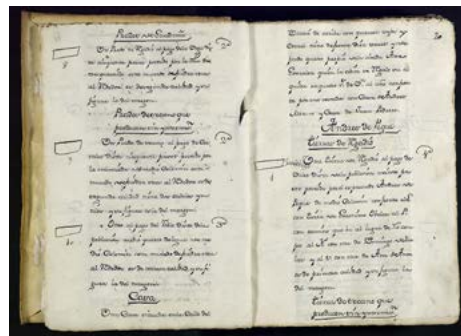
trucción da ponte medieval das Pontes de García Rodríguez. En: *Cátedra*, revista eumesa de estudios, nº 17, páxs. 365-367). A súa relevancia baséase, como se di arriba, en falarnos da Ponte dos Ferros, un elemento arquitectónico que configura a propia existencia da nosa vila, e non só en canto á forma e disposición do casarío, senón tamén en canto á orixe mesma da vila, unha poboación que se tería congregado a carón do paso do río Eume nese punto. O documento, unha xoia para o estudo da historia da enxeñería, non engade gran cousa ao coñecemento que temos sobre a vila (apenas unha referencia á cerca e á porta da mesma), pero subliña dun xeito especial ese elemento definidor e orixinario que é a ponte e colócaa no primeiro plano do noso percorrido histórico.

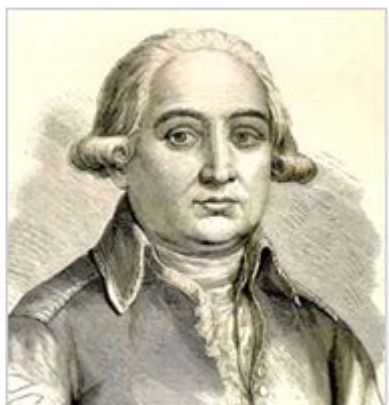
Marqués de la Ensenada

Xa no século XVIII atopamos un documento que vén a ser coma o soño de calquera historiador: o Catastro del Marqués de la Ensenada. Entre 1750 e 1754 tódalas poboacións do reino foron sometidas a unha enquisa de corenta preguntas que abranguían información sobre, cultivos, gandería, poboación, comercio, industria, hospitais, rendas, negocios, oficios... A enquisa tiña como finalidade o coñecemento exhaustivo de todo o territorio previo a una reforma fiscal que levaría á substitución dos múltiples e variados impostos, a meirande parte de orixe medieval, pola chamada “Única contribución”.

Esta nunca se chegou a implantar, pero quedou rexistrado todo aquel retrato do país, poboación a poboación. Como digo, o soño de calquera historiador. É tal a cantidade de información que se recolle que sería inútil tentar facer aquí, nestas poucas páxinas, un resumo da mesma, moito máis cando a mesma é fácil e gratuitamente accesible desde calquera ordenador no seguinte enderezo (<http://pares.mcu.es/Catastro/servlets/ServletController#>)

Catastro del Marqués de la Ensenada

José Cornide

O seguinte documento é outra descrición das Pontes, esta vez de finais do século XVI-II, e ten un autor coñecido e recoñecido: José Cornide, unha das máximas figuras da Ilustración española e, concretamente, da galega. Dedicou a súa vida ao estudo da historia, da xeografía e a economía de Galicia. Nada escapaba á súa curiosidade, aplicada sempre co máximo rigor e sentido da responsabilidade nos encargos que recibía. Froito dese interese son as numerosas viaxes que realizou e das que, afortunadamente, deixou constancia.

Nunha desas viaxes pasou polas Pontes, rexistrando, inda que dun xeito moi breve, o que alí viu. O texto está recollido dentro dun manuscrito titulado *Observaciones de un viaje de Puente de Eume por Caveiro y Las Puentes a Villalba* (ABASCAL, J. M. e CEBRIÁN, R. Los viajes de José Cornide por España y Portugal de 1754 a 1801. RAH, 2009, paxs. 151-152) que se atopa na Real Academia da Historia. Á parte da descrición que fai dos camiños que saían e chegaban ás Pontes, o texto di:

Las Puentes están en sitio bajo y anegadizo a la orilla boreal del Eume; compónese el pueblo de una pequeña calle con su plazuela, casas altas y al parecer cómodas; su iglesia es muy capaz; tiene capilla mayor de bóveda y tres naves de techo, torre de campanas de buena piedra, muchos altares de mal gusto pero aseados y dorados; el vecindario pasa de 300 vecinos [...] las tierras de labor son de buena calidad; a su norte tiene un gran despoblado de una legua de largo, llano y cortado de dos o tres arroyos. El terreno me pareció oportuno para árboles que he visto en todo su contorno de buen aspecto, robles, abedules y castaños.

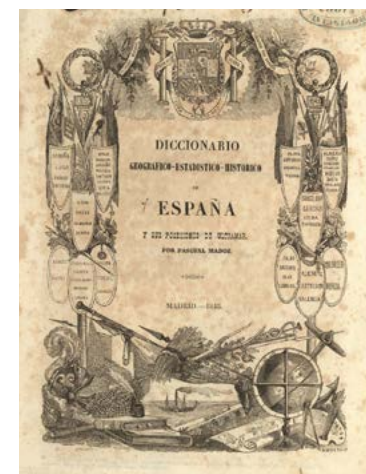
No texto chaman a atención varias cousas. Primeiro, que semella ignorar as rúas hoxe da Igrexa e San Xoán ao describir só unha “pequena calle con su plazuela”;

segundo, o número de habitantes, máis do dobre que os do informe de 1571, e iso se pensamos que se refire a todo o concello, non só ao Barrio da Vila, que é o que semella describir; terceiro, esas terras de labor de boa calidade, contrastadas coas pobres que se describían tamén naquel documento; e cuarto, esa paisaxe de carballos, bidueiros e castiñeiros que, como veremos, haberá de desaparecer á volta de pouco máis dun século.

Camiñamos xa no século XIX da man de Pascual Madoz e do seu *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, concretamente o tomo XIII, publicado no 1849. O texto é demasiado longo e o suficientemente coñecido como para non precisar da súa transcripción nestas páxinas, inda que non deixaremos pasar a oportunidade de comentar algunha das súas observacións máis curiosas. Describe As Pontes como pintoresca e de clima san, onde a xente chega a vivir 90 ou 100 anos. Tiña xa tres rúas, 56 casas, unha escola, un hospital, unha igrexa co cemiterio no atrio (bien ventilado), dúas pontes (unha de pedra e outra de madeira, esta última a bo seguro a da Vilavella) e unha fonte de auga ferruxinosa. Di que era terra fértil que producía trigo, centeo, millo, pataca, aveia e legumes varias; abundaba a madeira de carballo, castiñeiro e piñeiro; criábanse ovellas, vacas e cabalos; e nos arredores había lebres, perdices, troitas... e lobos. Daquela só había unha feira, que se celebraba o primeiro de cada mes extramuros.

Pascual Madoz

Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar

O último documento ao que nos imos referir data de principios do século XX, e é algo distinto a tódolos anteriores posto que se trata dun documento de carácter literario. Outra vez nos atopamos diante dunha descrición da vila, a que fixera en 1929 Ramón Otero Pedrayo para o seu libro *Pelerinaxes I* (Ed. do Castro, 1993, páxs. 173-182). As Pontes é agora, visto desde a Cruz das Cabezas e nas palabras de Otero Pedrayo, un inmenso piñeiral zarrapicado de “mancholas de casas brancas”. É unha “vila de osixenación”, unha “vila de bos aires que ten un porvir no veraneo e no turismo”, chea de “señores d’apaseio (...) ben mantidos, importantes, paso dixestivo”. Na parte vella, casas con grandes balcóns, moitas delas, coma hoxe, arruinadas. Na parte nova “perpiaños, galerías, tendas, acacias de bola, cafés, praza con bancos, despachos dos boletís”. Rapaces en velocípede e un café onde ler o periódico. Unha ledicia de descrición á que paga a pena botar unha ollada. O valor literario é incuestionable, como o é o histórico: o retrato dunha vila decimonónica, cruce de camiños, lugar de veraneo e aireación para os señoritos das vilas do redor

Plano das Pontes en 1907

que pouco podía sospeitar o que estaba a piques (á volta de 17 anos) de poñerse en marcha.

Ben metidos no século XX, a documentación comezará a medrar de xeito exponencial (omnipresencia dos medios de comunicación, fotografía, mellora das tecnoloxías de reprodución e arquivo...) e, xa no XXI, o acceso á mesma será xa facilitado polo desenvolvemento da rede. A documentación dos últimos oitenta ou noventa anos é tan abundosa e recente que excede con moito as pretensións desta escolma. Entendo entón que o precioso relato de Otero Pedrayo é un magnífico punto e final para a mesma.

*PUENTES DE GARCIA RODRIGUEZ :: FIESTAS PATRONALES DE 1953**Portada da revista das festas do ano 1953 por H.Herva*

Como conclusión, lembrar que a transcripción dos documentos aquí referidos son de moi fácil acceso e consulta (os orixinais son outra historia), e que calquera os pode ler, analizar, estudar, contrastar. Eu fíxeno no seu día con case todos eles, poñendo no empeño todo o rigor, honestidade e obxectividade dos que fun capaz, pero tamén con tódalas miñas limitacións (cada vez máis: coído que a min tamén me moven os marcos), polo que estaría ben que este traballo fose considerado polo lector como unha invitación a seguir coa tarefa.

LAS CONSTRUCCIONES DE “AUTOR ANÓNIMO” EUMESAS

Autor:

José Manuel Yáñez Rodríguez

Arquitecto Técnico e Ingeniero de Edificación.

Doctor en Hª del Arte

LAS CONSTRUCCIONES DE "AUTOR ANÓNIMO" EUMESAS

La riqueza patrimonial de las construcciones etnográficas de la comarca del Eume es muy significativa y está en serio peligro. En anteriores artículos de prensa hemos hecho llamamientos para que se adopten medidas de cara a su preservación debido al peligro inminente de su deterioro y desaparición.

En este artículo estudiaremos una serie de construcciones realizadas por el hombre para dar respuesta a las necesidades derivadas de su relación con el medio en que vive. Su presencia en este territorio desde largo tiempo y su estado de conservación deben ser circunstancias motivadoras para conocerlas en profundidad, y con este propósito, analizaremos algunas de las existentes en las Fragas do Eume para conocer su origen, las motivaciones de sus formas y tipología, sus sistemas de construcción, los materiales empleados, etc...

ALGUNAS CONSTRUCCIONES ETNOGRAFICAS EUMESAS

Este apartado recoge diferentes tipos de construcciones etnográficas que hemos estudiado a partir de un exhaustivo trabajo de campo.

La **casa-vivienda** es la construcción básica donde, en sus primeras etapas, se cobijan los miembros de la unidad familiar y los animales. En torno a ella, y como respuesta a las necesidades de subsistencia de la vida del campo, aparecen una serie de edificaciones etnográficas, denominadas por algunos autores¹ vernáculas, adje-

¹ Algunos reconocidos arquitectos gallegos han aportado sus estudios y reflexiones sobre la arquitectura popular gallega, como GALLEGO JORRETO, J.M., PORTELA, César, DE LLANO CABADO, Pedro, o BALTAR TOJO, Rafael. Algunos de ellos citados por CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel, en *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. Consello Galego de Colexios de Aparelladores e Arquitectos Técnicos, 2003, pp. 85-86.

tivas, complementarias o anexas que solucionan problemas de **almacenamiento**: alpendres, (*alboios, cabanos*), hórreos, bodegas (*adegas*), pajares (*palleiras*), etc...; de **cría y habitación de animales**: colmenares, (*alvarizas*), cuadras (*cortes*), gallineros (*poleiros*), palomares (*pombais*), pocilgas (*porqueiras*); de **transformación**: molinos (*muiños*), eras (*eiras o airas*), hornos (*fornos*), lagares, etc...; de comercialización: recintos de feria (*feira*); de **equipamiento**: lavaderos (*lavadoiros*), fuentes (*fontes*), pozos; o del **territorio**: puentes (*pontes e pontellas*), muros, cierres (*cerramentos*), bancales (*socalcos*), caminos (*camiños*), etc...

REFLEXIONES SOBRE EL ESTADO ACTUAL DE ESTAS CONSTRUCCIONES

Consideramos al hombre constructor, cuando deja de aprovecharse de su hábitat y pasa a modificarlo en función de sus necesidades, para hacer su existencia más cómoda y funcional. El proceso constructivo comienza con la delimitación de espacios después del abandono de una actividad nómada, y el inicio de la explotación de los recursos agrícolas y ganaderos ya que necesita diversas áreas para desarrollar las distintas labores de subsistencia. El constructor o "arquitecto" popular persigue realizar una obra que perdure en el tiempo: en definitiva, que pueda ser utilizada por él y sus descendientes.

Si observamos atentamente nuestro medio rural, nos daremos cuenta de que en muchas ocasiones todavía están presentes algunas características básicas del modo de vida del hombre primitivo -donde la casa sigue a ser el núcleo central de las edificaciones populares o tradicionales-, para dar respuesta a las necesidades del momento de una forma racional, estableciendo prioridades tales como el abrigo antes que el confort y la funcionalidad, antes que el diseño.

El artesano surgió, pues, como un servidor que conocía el sentir de las gentes para quienes producía, que les hablaba un lenguaje propio de su grupo diferenciado por-

que él era un miembro más de ese grupo. Alguien que conocía, como ellos, el modelo económico y de producción, el clima, la geografía, los modos de vida, costumbres y sentimientos. Por ello, sabía dar respuesta adecuada a unas necesidades en principio muy estrictas y limitadas a un consumo muy medido.²

La evolución de la actividad constructiva es consecuencia de un conocimiento colectivo y de una experiencia compartida que se nutre de la participación, por un lado, de artesanos que trabajan con sus propias manos y con medios técnicos rudimentarios: canteros, carpinteros, herreros, etc..., y por otro, del concurso de especialistas relacionados con las pequeñas industrias artesanales de transformación: molineros, alfareros, tejeros, etc. Todos ellos han creado tecnologías autóctonas y un modo de construir en el que cada material está perfectamente empleado en función de la necesidad requerida.

Estas "arquitecturas", frente a otras más cultas o monumentales, que disponen de mayores medios, técnicas y recursos, ponen de relieve el esfuerzo necesario para llevar a cabo su construcción, ya que desde la elección del lugar donde ubicarlas hasta la materialización de su ejecución, en muchos casos supone una lucha con la naturaleza y un medio hostil.

En la arquitectura popular, rural o urbana, las soluciones afloran más claramente como respuesta de defensa ante el medio y como demandas funcionales, económicas, sociales o culturales de su propio mundo.³

En la comarca del Eume, y más concretamente en el ámbito de estudio de las fragas, se pone de manifiesto, al igual que en el resto de zonas de estructura similar en Galicia, la reciprocidad existente entre el hombre y el medio, que da respuesta a la demanda de necesidades ofreciendo una amplia gama de construcciones que satisfacen cada una de ellas. No sólo procura el asentamiento territorial más adecuado para su vida campesina, sino que integra la naturaleza en el proceso constructivo mediante la utilización de los recursos propios que le ofrece el territorio que habita.

² BALTAR TOJO, Rafael, *Arquitectura y preexistencias. Una referencia gallega*, Sada (A Coruña), ed. Edición do Castro, 1991. pág 64.

³ BALTAR TOJO, Rafael, op.cit, p. 67.

Como ejemplos de aprovechamiento de estos recursos dentro de nuestro ámbito de análisis, podemos encontrar la teja como material predominante de cubrición en la costa marinera de Cabanas y en Pontedeume (también fue utilizada durante siglos en el monasterio de Caaveiro traída de esta localidad). El granito, como material de utilización preferente en los muros de A Capela. Los gneis y los cuarzos en Monfero. La lousa de esquisto pizarroso, muy utilizada en cubiertas de las construcciones de casas-vivienda o en cierres de predios y alpendres en los concellos de A Capela, As Pontes o Monfero, y finalmente, la madera que proveían *As fragas do Eume*, en todo el territorio que es ámbito de este estudio. La utilización de materiales propios del lugar contribuye a que las texturas y colores de las edificaciones sean los mismos que los macizos pétreos que configuran el paisaje, algo que favorece la integración en él de las arquitecturas.

Como consecuencia de lo expuesto anteriormente y debido a la autosuficiencia del hombre en el medio natural, encontramos una serie de características comunes a todas las construcciones populares, que podríamos sintetizar en su

construcción por artesano y/o usuario; formas repetitivas en el territorio; sencillez constructiva y funcionalidad; integración en el medio natural y utilización de materiales propios de la zona.⁴

En las últimas décadas, Galicia ha sufrido importantes transformaciones económicas, sociales, etc... Como consecuencia de esta situación, determinados elementos de la arquitectura popular, concebidos desde un planteamiento propio de agricultura minifundista, han perdido su función y, lamentablemente, han desaparecido o están en trance de extinción. Es el caso de muchas de las construcciones adjetivas de esta zona: hórreos, hornos, alpendres, colmenares, eras, etc...

En otros casos, aun manteniéndose en pie, el número de agresiones que han recibido entre las que se encuentran la incorporación de elementos foráneos, intervenciones con materiales inadecuados, modificaciones estructurales, etc..., han desvirtuado -cuando no mutilado- construcciones de un notable valor arquitectónico y etnográfico.

La incorporación de nuevas máquinas y tecnologías para el desarrollo de las tareas propias de la actividad agrícola y ganadera, ciertas formas tradicionales de transformación de los productos (como el caso de los molinos), la modificación de las tareas domésticas (sustitución de las cocinas y el lavado por electrodomésticos), la

⁴ Sobre las notas singularizadoras de las arquitecturas populares gallegas, recomendamos también texto de CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel, *Las construcciones de la Arquitectura Popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. Ed. Original del Consello Galego de Aparelladores e Arquitectos Técnicos de Galicia. 2006.

caída en desuso de elementos como el horno, la *lareira* y los lavaderos o la dotación de infraestructuras de abastecimiento de agua (que han dejado en el olvido: fuentes, pozos, etc.), son algunas de las razones que han producido el progresivo deterioro de importantes piezas del patrimonio popular.

Podríamos resumir la problemática que origina este deterioro en los siguientes puntos:

1. El abandono de los *lugares* por parte de la población o el cambio de fin de la función del elemento (como los lugares de Armada do Cando o A Fragachá).
2. La descontextualización de los elementos (por ejemplo, el traslado de los hórreos de Caaveiro y de otros muchos a otras propiedades).
3. Una incorrecta utilización de materiales e instalaciones (empleo de carpinterías de aluminio, plásticos, bloques de hormigón, etc...presentes en todo el ámbito de estudio).
4. La adición de nuevos elementos a la tipología tradicional (elevaciones de mansardas en cubiertas, adición de construcciones para granjas hechas bloques de hormigón, etc...)
5. Sustitución de formas de producción artesanal por industrial (fabricación del pan, cultivos agrícolas intensivos, etc...)
6. Aplicación de técnicas de conservación inadecuadas (reparaciones deficientes, mantenimientos incorrectos, revestimientos impropios, etc...).

Sería deseable una mayor toma de conciencia popular sobre la importancia de estos elementos etnográficos, haciendo compatible el necesario desarrollo y evolución de las condiciones de vida de los habitantes del territorio con la preservación y conservación de este legado centenario. Para ello deben llevarse a cabo políticas de ayudas para su sostenibilidad y el imprescindible asesoramiento y asistencia desde las administraciones autonómica y local preferentemente, por estar más cercanas a esta realidad, ya que si no, en muchos casos asistiremos a su grave deterioro o incluso a su desaparición.

LA CASA-VIVIENDA EUMESA. LOS ESPACIOS VIVIDEROS

Introducción y concepto de casa-vivienda

En el contexto rural entendemos por *casa*, un concepto más amplio que el de espacio vividero en sentido estricto. Lo hacemos extensivo al conjunto formado por la casa-vivienda y todas las dependencias, anejas o separadas, que forman un todo para el desarrollo de la actividad económica familiar.

La casa-vivienda, además de ser expresión de un carácter utilitario o funcional, muestra toda una trama de significación cultural que nos remite a unos particulares modos de vivir y entender la realidad.⁵

El núcleo familiar se centra en la "construcción" del hogar, donde la lumbre tiene una presencia casi constante. Son varios los autores que le ponen un nombre en relación al fuego: *casa do lume*⁶ o *casa do fume*.⁷

A medida que crece la familia la casa se va agrandando y se le van añadiendo pequeñas construcciones.⁸ Al hablar de *casa*, incluimos los alpendres, *cabanos*, hórreos, eras *-airas-*, cuadras, pozos, etc... Los usos no siempre se atienen al estricto significado de su denominación. Las referencias al *cuarto nuevo* son abundantísimas en aquellos inventarios que describen la vivienda.

⁵ ARNOSO ROMERO, Divina, RODRÍGUEZ VARELA, Francisco José, "La casa-vivienda rural en As Pontes: Una perspectiva antropológica", en *Patrimonio histórico de As Pontes de García Rodríguez*. Universidade da Coruña. Servicio de Publicaciones, 2003, pp. 251-270.

⁶ ROZADOS, Angeles, "Aproximación al estudio de la vivienda rural en la Galicia de los siglos XVII-XVIII", en *Pedralbes, Revista d'história moderna*, nº 11, 1991, pp.109-118.

⁷ BONET CORREA, Iago, *La Arquitectura del humo*, Barcelona, Fundación Caja de Arquitectos, 2007.

⁸ A principios del siglo pasado, para construir una casa tradicional, se precisaban unos 3 o 4 hombres que trabajaban entre 7 u 8 meses.

Situación y orientación

La elección del emplazamiento responde a causas complejas; en primer lugar, como es natural, es determinante la localización del predio; pero dentro de él suele buscarse un lugar desde el que la vista alcance a ver la propiedad, y a su vez, que la casa quede lo más protegida de la agresión meteorológica. Otros factores que condicionan el emplazamiento son: el respeto por el terreno más apto para el cultivo, la relación con vías existentes, la posibilidad de extracción de agua o la presencia de otras edificaciones.

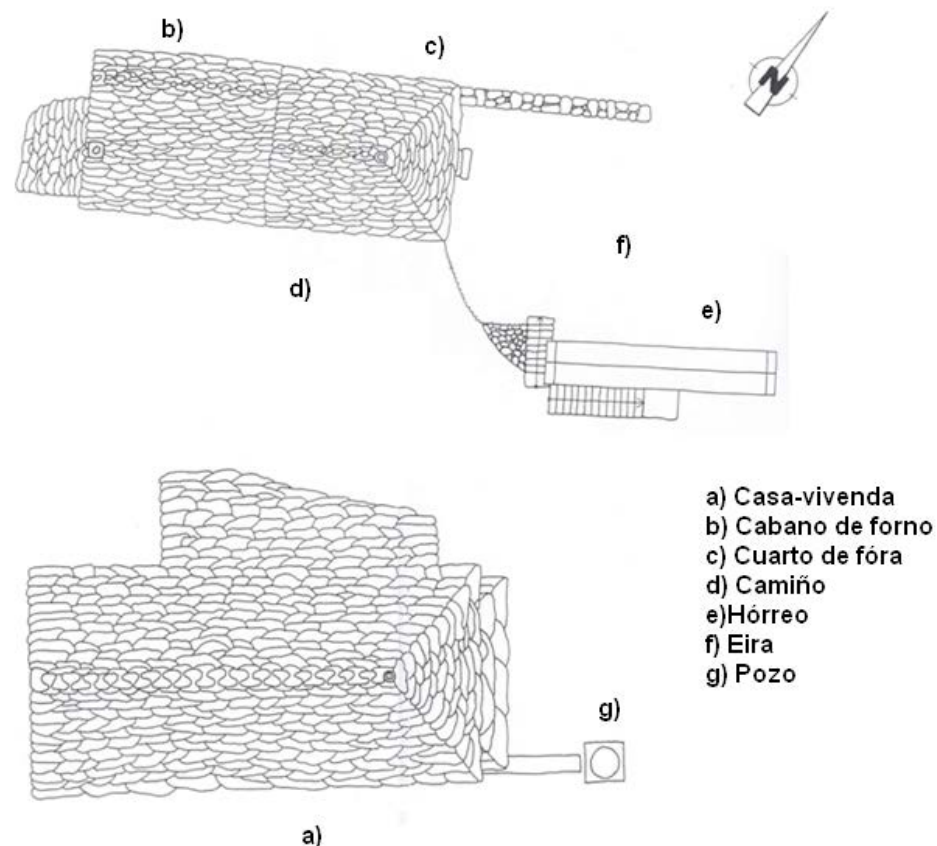
En relación a la orientación, cuando ésta podía ser elegida, se optaba por la más favorable respecto al soleamiento y se intentaba orientar según un eje este-oeste, como podemos constatar en la *casa do forno* de Caaveiro.

Las dependencias de la casa

La cocina

En los primeros tipos de la casa-vivienda, esta estancia se caracterizaba fundamentalmente por la estrecha relación y convivencia entre el hombre y los animales domésticos que compartían ambientes. En algunos casos, a pesar del reducido espacio disponible también se utilizaba para almacenar frutos de la cosecha o forraje para el ganado.

La cocina era la dependencia esencial de la vivienda y en torno a ella se desenvolvía la vida cotidiana en el mundo rural. Además de ser el lugar donde se cocinaban los alimentos para el hombre y los animales, y, por tanto donde se encendía el fuego, también era la estancia destinada a comedor habitual, zona de reunión, tertulia e, incluso, donde se realizaban pequeños trabajos. Era también el lugar donde se recibía al invitado ofreciéndole tomar asiento al calor del fuego de la *lareira*. Este espacio se contraponía a otros aposentos de la casa, que son lugares a los que se acude únicamente para descansar. En esta zona eumesa se apreciaba claramente esta dicotomía de espacios.

Conjunto de casa-vivienda y construcciones adjetivas en A Barbela. (A Capela)

No obstante, en este trabajo, al haber establecido una clasificación de edificaciones en relación a sus diferentes funciones, abordaremos su estudio de forma independiente según las tareas que, en mayor medida, se realizan en cada una.

El fuego se realizaba en la *lareira*, el rincón más oscuro de la casa. Estaba ubicada ligeramente elevada sobre el suelo de tierra pisada que, en su línea divisoria con la cuadra *-corte-* tenía un desnivel de hasta medio metro para marcar la separación entre esas dos estancias. La salida del humo se resolvía la mayoría de las veces haciéndolo salir a través de las rendijas entre las losas del tejado. Solía llenar todo el ámbito físico de la cocina. De esta manera permitía una función de secado y/o curado de diferentes alimentos. Uno de estos alimentos, las castañas, abundantes en la zona y básicas en la alimentación invernal, se colocaban en el *cainzo* -si existía-, que consistía en un entramado de varas de castaño apoyadas en unas vigas, fuera de la *lareira*. Posteriormente las varas dieron paso a barrotes de la misma madera, ocha-vados en su parte inferior y ligeramente separados para posibilitar el paso del humo e impedir que cayesen las castañas. En otras ocasiones se podían practicar *fumeiras* para permitir la evacuación del humo.

A finales del siglo XIX y principios del XX aparecieron las cambotas de madera o de piedra sobre la *lareira*, que, con posterioridad, se construyeron también de ladrillo.

Cainzo en O Pazo. Santiago da Capela (A Capela)

Cainzo en Torre de s. Bartolomeu. Queixeiro. (Monfero)

En una etapa más tardía, hacia el año 1965, se incorporó la cocina de hierro o "bilbaína".

El vertedero era una pila de piedra empotrada en el muro, en la que el cantero tallaba una superficie cóncava para el lavado. Se colocaba a unos 90 cms. del suelo con una pequeña pendiente hacia el exterior, con un *furado* en el muro que se prolongaba mediante un caño *-picho o picheira-*, a modo de pequeña gárgola en piedra.

Otro elemento constitutivo de la cocina era el *baño de salar* para guardar la carne de la matanza. En algunos casos estaba hecho de tronco de madera horadado, dejando una pared de 3 o 4 cms. de grosor y de 2,00 o más metros de longitud. En otros casos, realizado en piedra de una pieza labrada. En ambos casos tenían tapa. Hemos encontrado algún ejemplar de gran tamaño elaborado en piedra de pizarra, en una casa de 1936 en A Hermida (Queixeiro- Monfero). En ella se conservan también algunas alacenas donde se guardaba la carne *curada*, realizadas con el mismo material, empotradas en el muro de la cocina.

Baño de salar de una sola pieza de pizarra gris. 1936

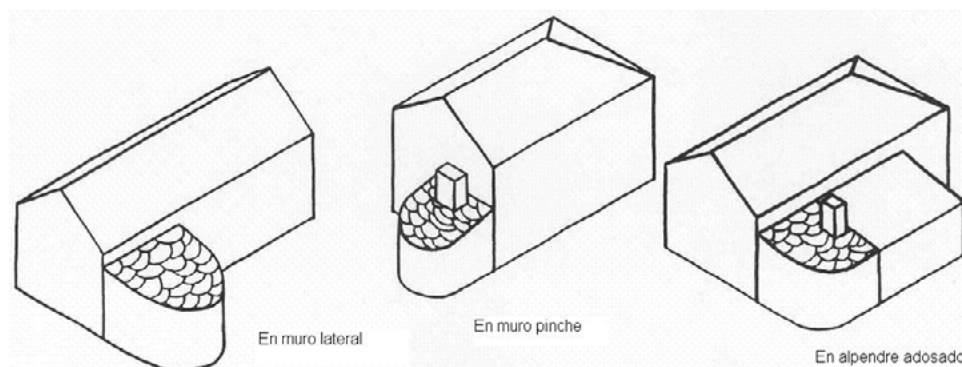
Alacena para carne

En resumen, si tuviéramos que destacar dos características de la cocina en la casa-vivienda tradicional son: su funcionalidad y su carácter eminentemente práctico para satisfacer las necesidades materiales de supervivencia.

El horno

Se trata de una pequeña construcción circular que se utilizaba para cocer el pan, alimento básico en la casa vivienda rural. Puede ser de propiedad privada o comunal. En la comarca del Eume los más abundantes y en mejor estado de conservación son los de propiedad privada. Los comunales son prácticamente inexistentes. Su uso familiar hace que, generalmente, se encuentre en la cocina como un volumen adosado en el muro lateral o en el muro hastial *-pinche-*. También se puede encontrar adosado a la casa-vivienda, situado en el alpendre o, incluso, emplazado en un *cabano* o bodega, separado totalmente de la casa. Esta modalidad se implanta a partir de los años 1920-1930. En cuanto a su forma exterior, casi siempre es circular aunque hemos observado algún ejemplar de la forma cuadrada.

Horno en A Illa. (Monfero)

Hornos en Santa María. Val de Xestoso. (Monfero)

La construcción del horno

Su construcción se comienza colocando el *lar*, (lugar donde se enciende el fuego y se pone la masa para cocer), compuesto de losas denominadas *soios*. A continuación, se monta la parte delantera, *os mozos*, que constituyen *a portela o boca*; después, las *doelas*; más tarde los *tizós* y, como coronación el *testo*. Por encima de la piedra, una vez colocado el *testo*, se esparcían dos o tres carros de barro "*para que non se lle vaia o calor*". Por encima del *testo*, se confeccionaba una pared, dándole pendiente al barro.⁹

Pueden clasificarse constructivamente según su aparición en orden cronológico, en dos grandes grupos: hornos sin chimenea y con chimenea. Los primeros se construyen en las cocinas al lado de la *lareira*, mediante la elevación de un macizo en piedra de granito y barro. Sobre este macizo, el fondo, llamado *lar*. A continuación, los *mozos*, que constituyen la puerta del horno y que llevan unos rebajes para ajustar la puerta. Sobre el *lar*, y a continuación de los *mozos*, las *doelas*, que cierran la cámara o *capela* en planta. Sobre los *mozos*, el *lintel* y sobre las *doelas* los *cachotes* en forma de falsa bóveda que rematan en una pieza llamada *tapa*.

Boca de horno: lintel, mozos, lar

Plantilla de doela

Montea de cantero para horno

⁹ Testimonio oral recogido en Pousadoiro, muy próximo a Caaveiro, por los alumnos de la E.U.A.T Ana Mª Rivas Pereiro y Francisco Seco en un T.F.C. sobre "A Construcción popular no concello de A Capela" dirigido por el profesor Manuel Caamaño.

En este tipo de horno es común encontrar unas piedras denominadas *canzorros* que, a modo de ménsulas, soportan una piedra inclinada y que evita la subida de chispas al techo. Para rematar la construcción, lo habitual es levantar el muro perimetral y cubrir la cámara con barro. La formación de la cubierta a un agua, revestida de losas de pizarra con pendiente al exterior, es el último paso de su construcción.

El horno con chimenea se construye como el anterior. En la parte frontal es frecuente ver una pieza a continuación del lar llamada *portela* que está apoyada sobre tres elementos que conforman una especie de caja llamada *cinceiro* y que sirve para depositar la ceniza del horno desde un agujero practicado en la *portela*. Sobre ésta, las dos piezas laterales llamadas *mozos* y la superior llamada *lintel*. En la unión del lar y la *portela*, la *porta do forno* constituida por: los estantes -piezas laterales-, y la *chareteira*. El espacio comprendido entre la *chareteira* y el *lintel* es el que, al tener salida al exterior, conforma la chimenea.

La cámara del horno, por ser más reciente, suele estar realizada con piedras bien labradas, y constituye una verdadera bóveda formada como mínimo por dos filas de piezas. Las inferiores, *doelas* y las superiores, *tizós*. El conjunto se cierra con una pieza central llamada *testo*.

El resto del horno con chimenea es realizado de manera similar que el caso anterior.

La cocedura

La cocedura se iniciaba calentando el horno "*hasta que se poñan brancas as estantes*" (jam-bas de la boca del horno), primero por un lado y después por el otro. Al principio, por estar frío, se ponía negro. Después de calentarlo, cuando su color era blanco, se decía "*o forno xa coce*". Aproximadamente podía cocer ocho ferrados de "*grado miúdo en fariña*" y necesitaba un carro de leña para calentarlo. La gran cantidad de brasa, se quitaba con *o rodo*.¹⁰ Antes de meter la masa en el horno, se espolvoreaba harina al pan y a continuación, se introducía el *bolo*. Cuando no había chapas metálicas, las empanadas se ponían en papel y la carne se envolvía en berzas.

El pan de maíz tenía que estar unas dos horas. Se metía hasta el fondo. Las empanadas tardaban en cocerse unos diez minutos.¹¹

¹⁰ Utensilio de madera con mango largo y tabla recta por un lado y semicircular por el otro, para arrastrar la ceniza.

¹¹ Testimonio oral recogido en O forno de Xosefa, en Brea, concello de A Capela, por los alumnos de la E.U.A.T Ana Mª Rivas Pereiro y Francisco Seco recogido en un apéndice del T.F.C. *A Construcción popular no concello de A Capela*, op. cit.

Las habitaciones. Los cuartos

Cuarto

El nombre de *cuartos* se aplica a los espacios destinados para el descanso de los moradores de la casa. Generalmente son de dimensiones reducidas. El cuarto está limitado exteriormente por el muro exterior de la vivienda y en el interior por los tabiques de tablas de las otras dependencias de la planta.

Disponen de un amueblamiento sencillo formado por una cama de madera o hierro, una pequeña mesilla de noche en la que se apoyan el candil o el aguamanil, un cofre o caja en la que se guardan las pertenencias y algún colgador para la ropa de abrigo.

En las viviendas *terreas*, más humildes, las zonas de descanso se sitúan, con frecuencia, en la cocina. Si disponen de *faiado*, a veces se disponían *catres* para dormir allí los días de fiesta.

La sala

La sala se sitúa en la primera planta de la vivienda y se accede a ella a través de la escalera que da acceso al piso desde el *pasillo* de la planta baja. Es un amplio espacio que también se dedica a comedor en los días de fiesta o en la celebración de acontecimientos familiares. También, en ocasiones, se suelen ver camas arrimadas a la pared.

Sala

La cuadra -corte-

Comedeira con chantas. 1936

Comedeiras en pasillo de vivienda con sobrado

Las únicas aberturas que presenta en sus paramentos son las *bufardas*, que permiten una escasa ventilación y, de esta manera, se aprovecha el calor producido por los animales para calentar el piso superior.

En la pared, a nivel del suelo, en el punto más bajo de cota, puede disponer de huecos *-gateiras o xurreiras-* de evacuación de los fluidos que, en ocasiones, vierten hacia los prados próximos a la casa-vivienda.

Una mutación importante que se aprecia a finales del siglo XVII, pero sobre todo en el siglo XVIII, es el de los establos de los animales. *Las cortes* pasan a denominarse *caballerizas*; estas podían formar parte de la estructura de la vivienda o bien constituir

La cuadra se sitúa en la planta terrena o baja de la vivienda, separada de la cocina y a un nivel inferior que el resto de las estancias de esta planta. Tiene el piso de tierra recubierto de ramas, generalmente tojo y helecho, que al fermentar con los excrementos de los animales forman un estiércol *-estrume-* aprovechable como abono para la tierra. El espacio mayor se dedica al ganado vacuno, pero también se encuentran otros espacios para los terneros o el ganado porcino u otros animales domésticos separados del espacio mayor por tablas de madera, muros de mampostería o con losas de pizarra *-chantas-*. Disponen de pilas o *comedeiras* para alimentar los animales.

una edificación aparte¹² levantada al efecto en la que se almacena también el abono o estiércol destinado a la fertilización de las cosechas.

LOS ALPENDRES -ALBOIOS-

Los alpendres o *alboios* son construcciones de carácter multifuncional generalmente adosadas a la casa-vivienda. Están presentes en la mayor parte de las casas de Galicia. En ellas se almacenan todo tipo de herramientas, productos del campo e incluso puede llegar a ser un lugar de cría de pequeños animales como conejos o gallinas. Es el espacio donde se guarda el carro y otros aperos, además de ser el lugar donde desarrollan su oficio los artesanos: *canteiros*, *cesteiros*, *carpinteiros* o *zoqueiros*. Cumplía una importante función de cobijo; de agradecer en los días lluviosos, cuando los mozos *moceaban* a las mozas. En ocasiones también servía para secar el *estrume* cortado y recogido antes de extenderlo en las cuadras.¹³ Su localización en relación a la casa puede variar, de hecho, existen más de un alpendre.

Alpendres en A Fragachá. (As Pontes)

¹² Como en el caso del monasterio de Caaveiro, edificada como construcción independiente frente a la *casa do forno*.

¹³ Según testimonio oral recogido en Enero de 2012 por el autor a Manuel Díaz Rodríguez en A Hermita, parroquia de Queixeiro, concello de Monfero, gran conocedor de los usos y costumbres de As Fragas do Eume.

En este tipo de vivienda *das agras coruñesas próximas á montaña* solían construílos adosados a la casa en uno de los muros laterales con alguno de sus lados sin cerrar.

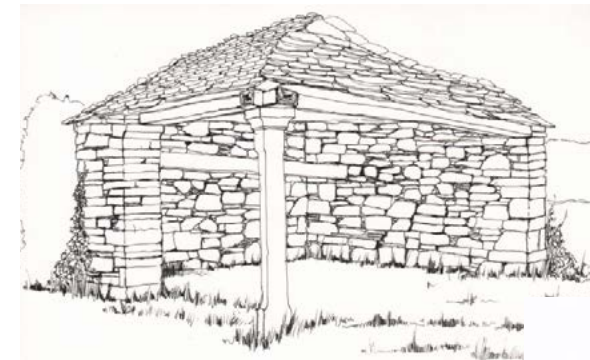
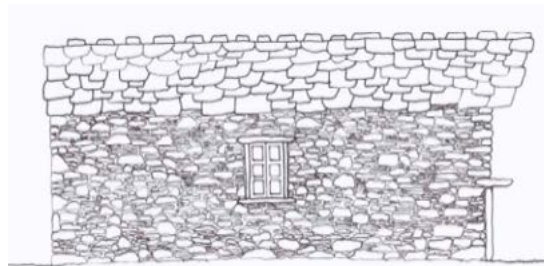
Según nos aproximamos a la provincia de Lugo, en el *concello* de As Pontes y también en Monfero, el alpendre se presenta como una construcción con un tratamiento distinto a la descripción anterior, y no se encuentra, necesariamente, adosado a la vivienda.

Los materiales con los que están contruídos también difieren según la zona. En las *agras coruñesas* es más frecuente encontrar la cubierta -de un único faldón- sobre una estructura de madera soportada por columnas del mismo material. En la zona nor-oeste (Cabanas y Pontedeume) el material de cubrición es la teja. Hacia la zona centro y sur-este (A Capela, Monfero y As Pontes), las columnas pueden sustituirse por *chantas* de pizarra y la cubrición se realiza con *lousa* en consonancia con el resto de construcciones.

Sus dimensiones son variables, oscilando entre los 2,50 m. de altura y un ancho entre 3,00 y 3,50 m. aproximadamente.

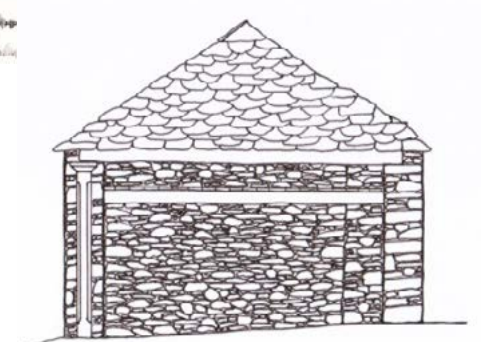
Detalle de pilar de apoyo en esquina

*Alpendre aislado en O Valado.
Val de Xestoso. (Monfero)*

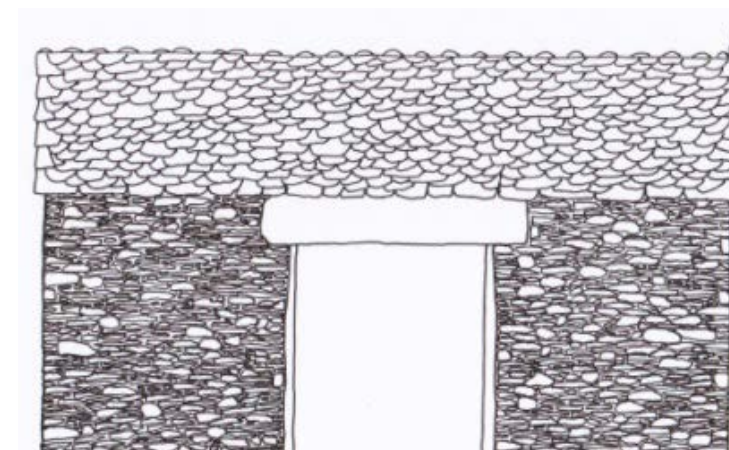
Alpendre aislado en Eiravella. Val de Xestoso. (Monfero)

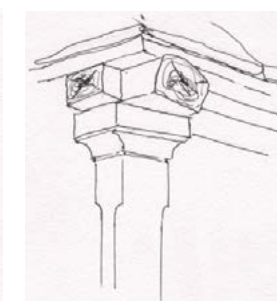
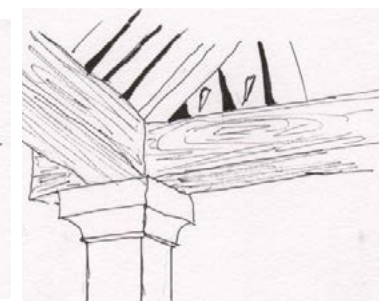
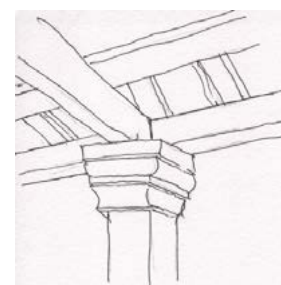
Alzado principal

Según nos aproximamos a la *Terra Chá* (Lugo) el alpendre aparece aislado de la vivienda. Suelen tener mayor tamaño que los situados en otras áreas geográficas. La cubierta se resuelve casi siempre a dos aguas con losas de pizarra como material de cobertura, aunque pueden tener tres aguas.

*Vista sur-oeste**Vista nor-este**Detalle del interior de cubierta a dos aguas**Remate de cubierta con pináculo de granito**Alpendre en O Castro. San Pedro do Val de Xestoso. Monfero*

Existe un espacio localizado en los límites de los *concellos* de A Capela, Monfero y As Pontes, caracterizado por emplear grandes *lousas* de pizarra¹⁴ hincadas en vertical en el suelo, de forma alineada, para delimitar el espacio del alpendre. En este tipo de cerramientos se utiliza también madera con el fin de cerrar el espacio restante en altura o los huecos existentes entre las distintas *chantas*. No es extraño encontrar otras construcciones adjetivas incorporadas al alpendre como el horno, *cortellos* o bodegas.

Tipos de apoyos de la madera de cubierta en capiteles de pilares de granito

¹⁴ Denominadas *chantas* en esta zona.

LAS CUADRAS -CORTES Y CORTELLOS-

Los alpendres y *cabanos* pueden tener la función de albergar el ganado. Esto da lugar a las cuadras, *cortes* y *cortellos*. Las primeras tienen en su interior las *comedeiras*, que en algún caso, comunican con la cocina y atraviesan la pared para arrojar desde ésta los sobrantes de comida, la *lavadura*, alimento de los animales cuando se trata de pocilgas de cerdos.

Corte de gando en conjunto de casa-vivienda del s. XVIII. en Porto Lago. Alto de Xestoso. (Monfero)

LAS ERAS. -EIRAS O AIRAS-

Más que una construcción propiamente dicha, la *era* debe considerarse un espacio físico dentro del conjunto de la casa-vivienda. Servía para preparar parte del alimento del ganado en invierno. En ella era frecuente encontrar las pilas de piedra -*pias*- para *pisar o toxo* que comían los animales.¹⁵ En el proceso de transformación del cereal, se realizaban las labores de separación del grano del resto de sus componen-

¹⁵ En Caaveiro la pila de "*pisar o toxo*" se encontraba en el extremo oeste del alpendre anexo a la *casa do forno*.

tes: la *mallá* -trilla- y otras de tipo doméstico, variadas, como poner a secar habas, castañas, etc...

La *era* se situaba siempre en el lugar más soleado y protegido de la casa y consistía en un pequeño campo o explanada totalmente nivelada. Cuando iba a ser utilizada, se segaba la hierba que pudiera haber crecido -*ripábase*- y después se le extendía excremento de vaca -*bosta*- que, una vez seca, servía como base para mazar el grano. En ocasiones la *aira* podía estar hecha con *lousas* de piedra. Éste es el caso de la *casa de Capote*, en el lugar de Rioseco, santa Xiana de Monfero, (Monfero).

Aira en Gunxel. (A Capela)

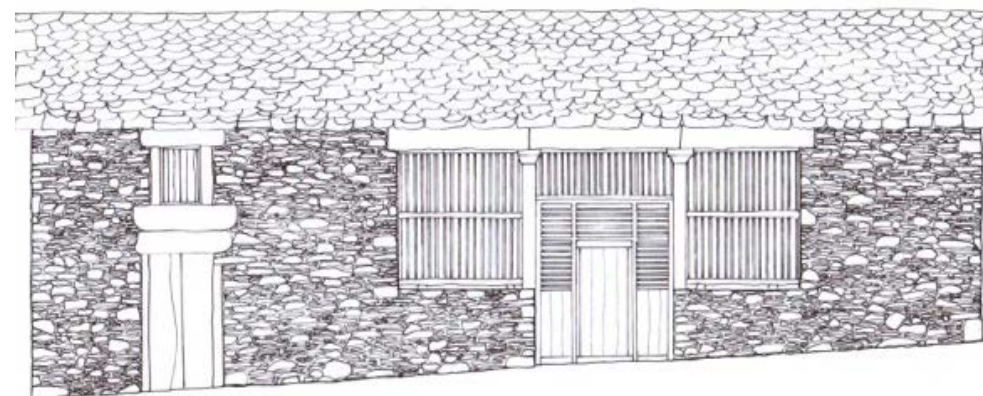

Aira de mallar en A Capela

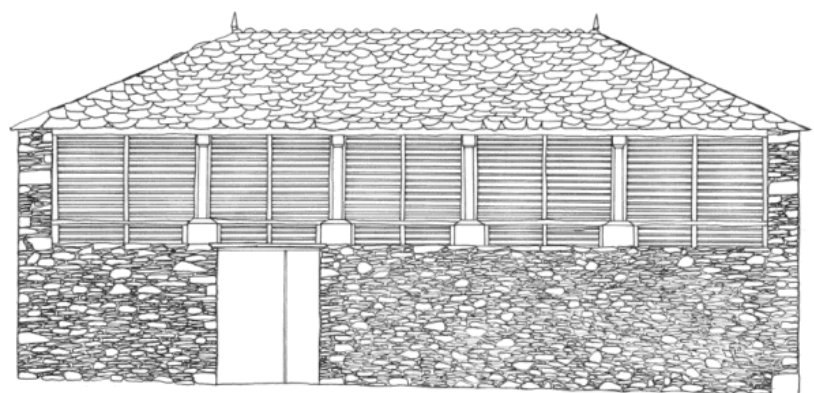
LOS PAJARES -PALLEIRAS Y PALLEIROS -

Las *palleiras* aparecen en el siglo XIX y principios del XX, sobre todo en las casas más pudientes que recogían hierba seca y paja de centeno que se sembraba en el monte y se alternaba anualmente con la siembra de avena.

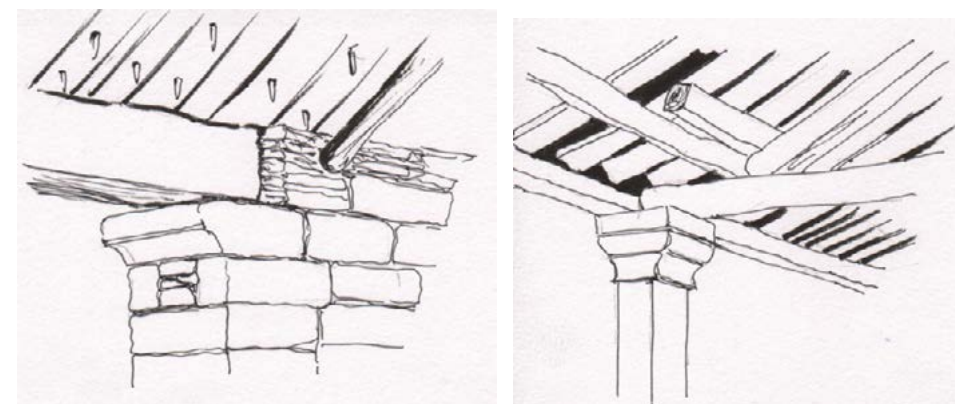
La conservación de la hierba seca y la paja requieren de un lugar ventilado y protegido de la humedad que garantice el buen estado de éstas para el posterior consumo del ganado. La similitud de diseño y constructiva con los *cabanos* hace que muchas veces una única construcción sea utilizada como lugar de almacenamiento de hierba y herramientas de trabajo.

*Palleira de dos plantas en A Fragachá. (As Pontes)**Palleira de una planta con chantas de pizarra en O Sanguinedo. (Monfero)**Palleira en Armada do Cando. San Fiz de Monfero. Monfero**Detalles de capitel y vanos de fachadas**Palleira en Armada do Cando. San Fiz de Monfero. (Monfero). Alzado sur*

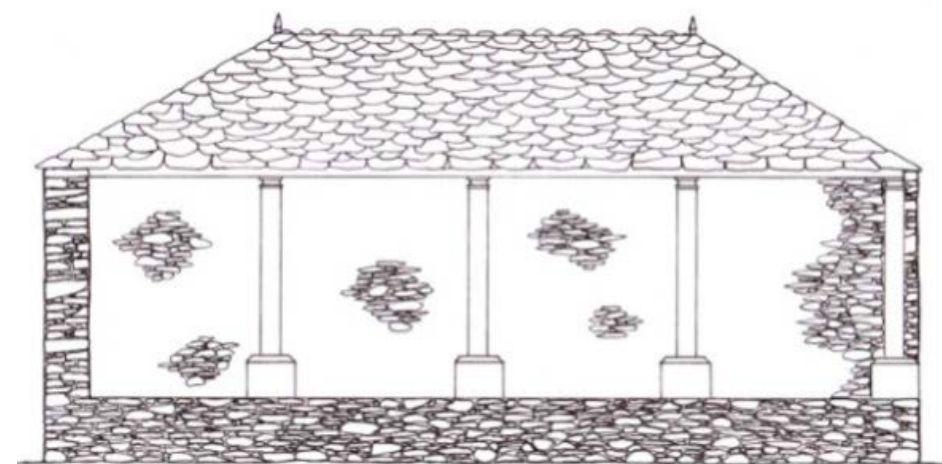
Las *palleiras* son de altura elevada y pueden tener una o dos plantas. La baja, normalmente se utiliza como cuadra y la alta suele tener una puerta al exterior por la que introducen y sacan la hierba, de manera que los animales del carro estén colocados mirando hacia el exterior. Ambas plantas se comunican por el interior. La ventilación se realiza mediante huecos de pequeñas dimensiones, tipo *bufarda*, practicados en los muros, y en los vanos grandes con lamas de madera inclinadas, tipo *frailera*, que evitan la entrada de agua.

*Palleira en O Castro. San Pedro do Val de Xestoso. (Monfero)**Palleira en O Castro. San Pedro do Val de Xestoso. (Monfero)*

En *As Fragas do Eume*, con preferencia en los *concellos* de A Capela, As Pontes y especialmente en la zona más alta de Monfero, se encuentran ejemplares de *palleiras* de magnífica ejecución en piedra de granito, pizarra y gneis *-ollo de sapo-*. En la práctica totalidad de las que hemos visitado se aprecia un cuidado trabajo de carpintería, con elementos decorativos de interés. La conjunción de ambos materiales, piedra y madera es una característica común a todas las *palleiras*. Éstas pueden ser abiertas o cerradas y con cubiertas a dos aguas o cuatro aguas.

Apoyos en muro y pilar. Tornos de tojo en aguieiros

Los *palleiros*, hoy prácticamente desaparecidos, son acumulaciones de hierba seca insertada alrededor de un tronco de madera clavado en el suelo, generalmente, de forma circular. Se colocaban en la era y solían cubrirse de paja, *xesta* y más tardíamente con lona, con el fin de protegerla de las inclemencias del tiempo.

Palleira convertida en alpendre en O Valado. Val de Xestoso. (Monfero)

5.52

5.53

Palleira convertida en alpendre en O Valado. Val de Xestoso. (Monfero)

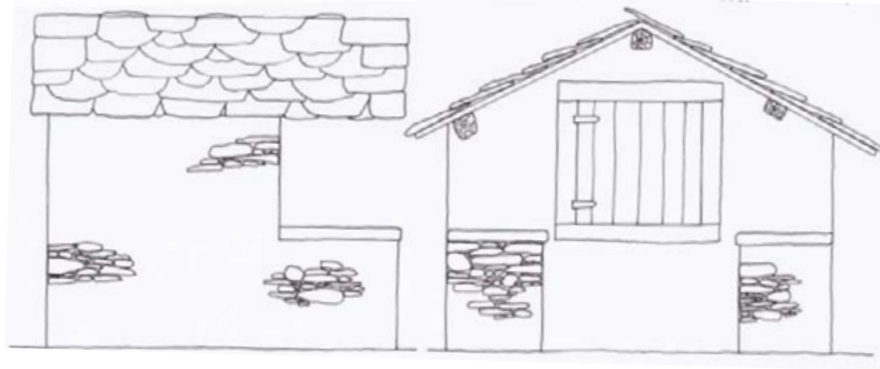
LOS POZOS

Se trata de unas construcciones para el abastecimiento de agua, de costosa ejecución debido a la profundidad a la que hay que realizar los trabajos; pero presenta una clara ventaja sobre los manantiales naturales: la proximidad a la vivienda. Este es el motivo de que se realice siempre al lado de ésta. Su ubicación idónea es en un lugar próximo a la cocina por ser la estancia en la que se requiere mayor demanda de agua pero, a la vez, suficientemente separado de las cuadras para evitar la posible contaminación producida por la filtración del purín. Los pozos se pueden encontrar, a veces, dentro de una edificación auxiliar como la bodega o *cabano*. Casi todas las que hemos estudiado en esta zona están separados de cualquier otra construcción.

Su proceso constructivo comienza con la elección de su emplazamiento basado en la observación del terreno, vegetación y humedad del suelo detectadas en construcciones anteriores. Una vez elegido el punto, comienza la excavación del terreno. Es posible obtener agua desde una profundidad de dos o tres metros, en una primera capa freática poco protegida de las filtraciones superficiales. Para evitar esta desprotección, se profundiza hasta una cota que varía en función de los distintos lugares que ayuda a prevenir posibles contaminaciones.

Los pozos constan de un cuerpo circular o cuadrado de 1 m. de lado (éstos van aumentando en número de unidades a medida que nos aproximamos a la *Terra Chá*), construido con un muro de sillería o mampostería desde el fondo hasta la boca, en la que el antepecho de un metro de altura, aproximadamente, protege la entrada. Su profundidad es variable, y oscila entre los 4 y 13 m. según la zona y las características del terreno. La mayor parte de los pozos se encuentran cerrados en todo su perímetro, con brocales de granito o pizarra y con puertas de madera y cerradura. La cubierta puede ser a dos o cuatro aguas con losas de pizarra o incluso de granito sobre una estructura de madera.

Para extraer el agua del interior, se emplea un caldero atado a una cuerda colgada en una roldana de hierro o madera.

*Pozos cubiertos en Monfero**Pozo en Vales. San Pedro do Val de Xestoso. (Monfero)**Pozo de sección cuadrada en O Xiao. Val de Xestoso. (Monfero)*

LOS HÓRREOS

Introducción

Los hórreos constituyen probablemente unas de las construcciones etnográficas más características de Galicia y del norte peninsular y han sido estudiadas por numerosos investigadores,¹⁶ razón por la que no abordaremos en este apartado las diferentes teorías sobre su origen y su evolución. Nos referiremos directamente a aquellos aspectos que tienen una relación más directa en las tipologías a las que pertenecen los que se localizan en el área objeto de estudio.

Como consecuencia del cultivo del maíz, a finales de los siglos XVI y XVII, la iglesia, los monasterios y los pazos –propietarios por entonces de la mayor parte de la tierra– promovieron la construcción de hórreos en el noroeste peninsular. Así surgieron los grandes hórreos parroquiales de Araño, Carnota y Lira (A Coruña), los monacales de s. Juan de Poio (Pontevedra) y de s. Martiño de Ozón (A Coruña) o los pertenecientes a los pazos de Salceda y Aldán (Pontevedra), y de Ponte do Porco y de Armuño (A Coruña).¹⁷

La crisis de los hórreos comienza hacia 1837 cuando, como consecuencia de la desamortización de Mendizábal, la iglesia y los monasterios perdieron sus propiedades. Por otra parte, las subdivisiones hereditarias alteraron el régimen de propiedad de los pazos, cuyas propiedades fueron pasando de los hijos a los “llevadores” quienes, en raras ocasiones, se preocuparon de su conservación y mantenimiento.

Esta área de la comarca del Eume, por su carácter de zona de transición de tipos

¹⁶ Recomendamos los estudios de: BAS LÓPEZ, Begoña, *Construcciones Populares Galegas*, A Coruña, Edic. patrocinada por Bankunión, 1980; MARTÍNEZ DOMÍNGUEZ, Ignacio, *El hórreo gallego*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1979; FRANKOWSKI, *Hórreos y palafitos de la península ibérica*. Madrid, Comisión de Investigaciones Paleontológicas y prehistóricas, 1918; LEMA SUÁREZ, Xosé María, *I Congreso Europeo do Hórreo na Arquitectura Rural*, ed. Compostela, CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel, op.cit, LÓPEZ CHAVES, Juan, *Guía del Hórreo Gallego*, Vigo, 1984, entre otros.

¹⁷ LOZANO APOLO, Jerónimo, LOZANO MARTÍNEZ-LENGUAS, Alfonso, *Hórreos, Cabazos y Garayyas*, 1ª edición, Asturias, Duro Felguera, 2003, p.47.

Tipos de techos

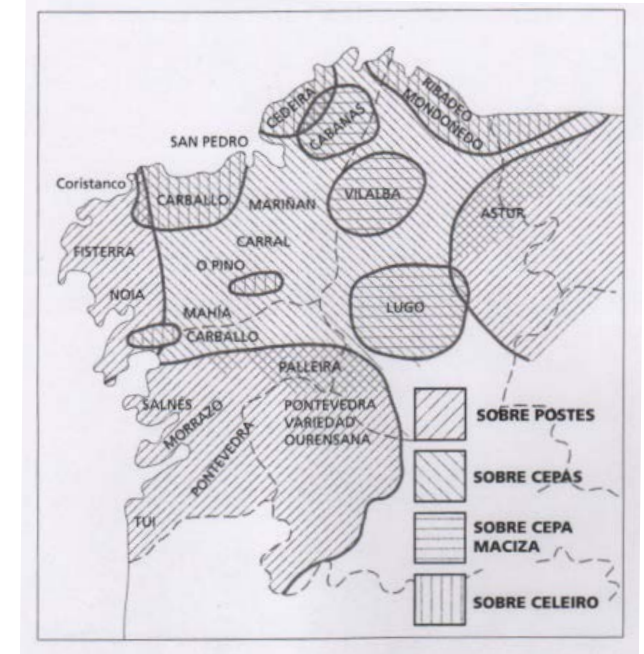
Dentro de los hórreos de madera, el tipo *Mariñán* es característico de la zona de As Mariñas, de ahí su denominación. Se localizan algunos ejemplares en la zona de Pontevedra. La suspensión de este hórreo es alta. Se apoya sobre muretes o cepas transversales de mampostería. La cámara es íntegramente de madera con *doelas* o tablas de madera en posición vertical. El piso está constituido por un entablado sobre travesaños que se apoyan en las vigas longitudinales de la *grade*. La cubierta es siempre de teja, a dos aguas. No suelen lucir terminales o adornos y, en caso de tenerlos, suelen ser pináculos piramidales. El acceso se realiza por la parte media de un lateral y excepcionalmente por uno de sus lados menores.

El hórreo tipo *Cabanas* es el más numeroso en esta zona. La suspensión es baja, constituida por cepas de mampostería maciza de piedra revocada, rematada por *tornarratos* de losa de granito de unos 5 cms. de espesor (aunque también encontramos alguno con *celeiro*). La cámara está construida con tablas de madera colocadas en sentido vertical, separadas para ventilación. En las esquinas, los pilares son del mismo material aunque en ocasiones pueden ser de piedra. Horizontalmente llevan

¹⁸ Ver también, GEADA UZAL, Ana, "Tipoloxía de hórreos na comarca do Eume" en *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, nº 10, Pontevedra, 2003, pp. 7-41.

¹⁹ Es el tipo de hórreo que tuvo el monasterio de Caaveiro.

dos listones de madera para rigidizar el entablado. El piso y las vigas longitudinales y transversales sobre las que va apoyado son también de madera. Para reforzar la unión de unas con las otras se colocan grapas de hierro. La cubierta suele ser a dos aguas, pero se localizan también ejemplares a tres y cuatro aguas. El material de cubrición suele ser losa de pizarra. El acceso se realiza por una puerta lateral. Cuando es de cepa maciza, el acceso se prolonga frontalmente para formar una escalera y acceder al hórreo. No suele mostrar ornamentación.

Área de expansión del tipo Cabanas

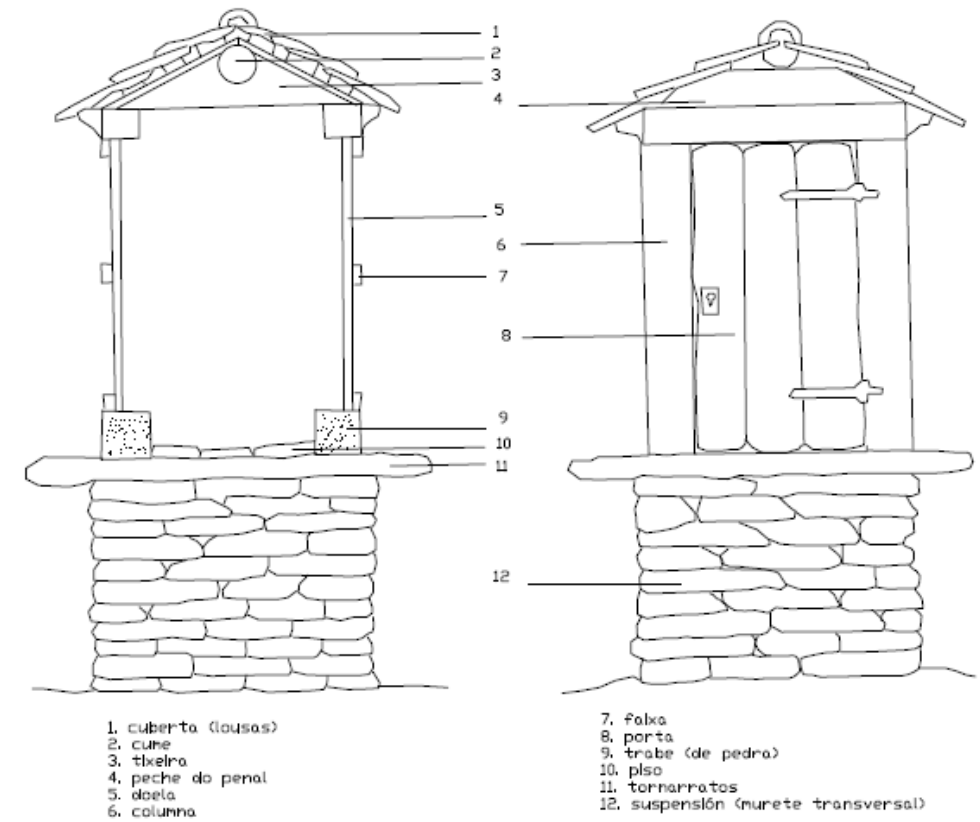

Grapas de sujeción
de vigas

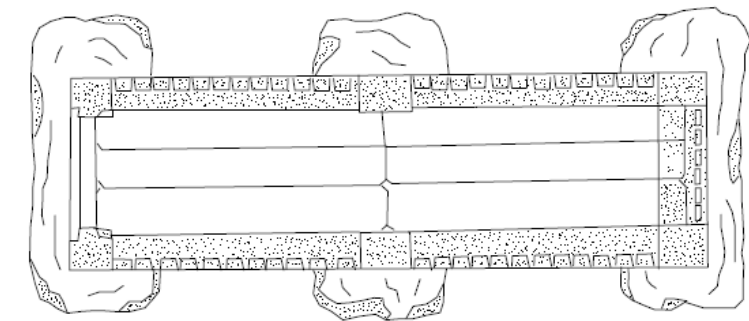

Cepa tipo celeiro

En Cabanas, de los 200 hórreos que se emplazan en el *concello*, más de la mitad corresponden a dos variantes del subtipo *Cabanas*, bien diferenciados. El primero se apoya sobre cepas que varían numéricamente dependiendo del tamaño del hórreo. Su cuerpo o cámara es de madera, con cubierta a 4 o 2 aguas. El segundo se apoya sobre el *celeiro*, un cuerpo mixto de granito y madera con cubierta a 4 o 2 aguas: los restantes combinan distintos elementos de estos dos tipos.

5.68

Planta, sección e alzado dun hórreo mixto

5.69

En la parroquia de Soaserra, hasta hace poco tiempo (finales del siglo XX), todavía podían verse algunos *canastros* contruidos con varas de castaño sobre una mesa de vigas de roble y con cubierta de paja o *xesta*. En Regoela (Cabanas) todavía podemos ver alguno. Muestra de ello es el que se encuentra en el lugar de Ameneiros, al lado de un *cabano de forno*. En Soaserra (Cabanas), en 1998, se contabilizaban 39 hórreos y 6 *cabaceiros* y en la de Salto (Cabanas), 21 hórreos.

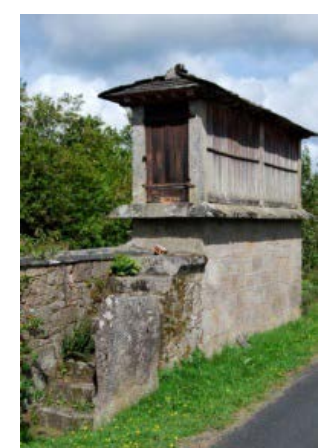

Canastros de varas de castaño en A Rúa (A Capela) y Ameneiros (Regoela)

Cabaceiro de madera (A Capela)

En el *concello* de A Capela,²⁰ el subtipo dominante también es el *Cabanas* con diferentes variaciones en cuanto al soporte, cámara y cubierta, pero conserva las características esenciales de este subtipo.

Hórreos tipo Cabanas a cuatro aguas, sobre mesa maciza

²⁰ Para conocer más en detalle la presencia del hórreo en este concello, recomendamos LÓPEZ FERRO, José María, "O hórreo no concello de A Capela" en *O Retorno, Revista do Museo Etnográfico de A Capela*, nº 5, 2011, pp. 3-34.

Hórreo tipo Cabanas sobre cepas, a dos aguas, en O Valado, (Monfero)

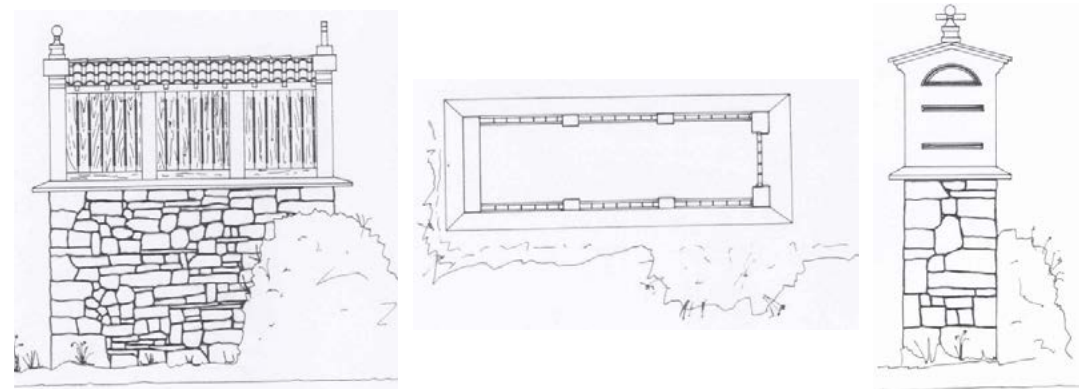
El tipo *Cedeira*, de albanilería, se localiza preferentemente al norte de la provincia, hacia Ferrol y Ortigueira y en esta área de estudio apenas es representativo. Localizamos algún ejemplar aislado en la parroquia de Ombre, en Pontedeume, motivo por el cual no lo incluiremos en nuestra clasificación.

Del subtipo *Vilalba* se localiza un número escaso de ejemplares debido a que su

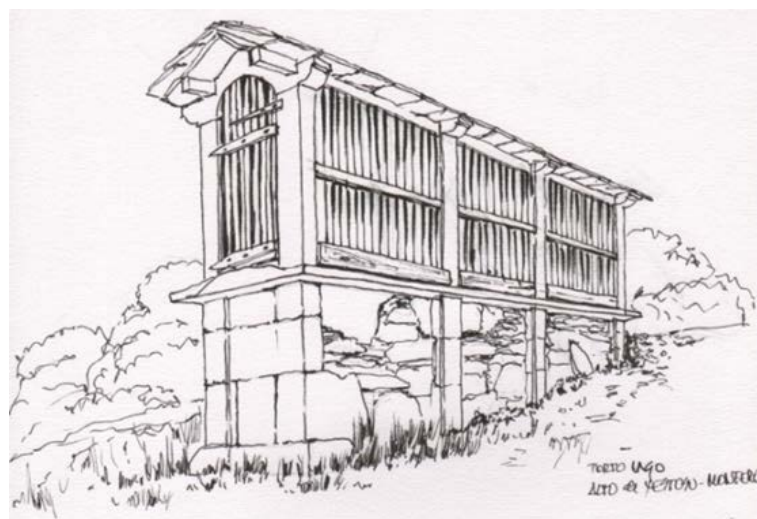
amplia área de implantación se sitúa al oeste de la provincia de Lugo en la *Terra Chá*. En la zona de As Pontes coexiste con el subtipo *Cabanas*. También se encuentra algún ejemplar en la zona de Monfero, próxima a As Pontes.

Este hórreo tiene planta rectangular, mucho más largo que ancho, con la cámara alta y estrecha. Los soportes, generalmente bajos, suelen estar formados por dos cepas aisladas o por mesa maciza de mampostería seca. En ambos casos, con *tornarratos* de losa de granito en cada poste. La cámara es de madera con piso de losa que va apoyada sobre vigas de madera longitudinales y transversales. Suelen llevar un listón longitudinal para rigidizar el entablado vertical. Los pilares de esquina son también de madera. La cubierta es a dos aguas, con losa como material de cubrición. El acceso se realiza por la parte frontal, en la que lleva una galería o balcón característico de este tipo, formado por la prolongación de las vigas de madera longitudinales. No suele lucir ornamentación superior, pero, a veces, se percibe alguna cruz o pináculo en el otro extremo.

En la zona de Monfero encontramos bastantes ejemplares de hórreo mixto, con cámara de madera y piedra. En este caso, los penales también son de piedra. En uno de ellos se coloca la puerta de acceso, que remata en la parte superior en arco, (en lugar de ser recta).

Hórreo mixto en O Chao. Ombre. (Pontedeume)

*Hórreo mixto
en Porto Lago.
Alto de Xestoso.
(Monfero)*

*Hórreo mixto en A Graña do
Crego. (Monfero)*

Como característica significativa de algunos hórreos de esta zona, sobre todo en Monfero y parroquias de As Pontes, destaca la cepa muy alta que permite la transición directa del hórreo a la planta primera de la vivienda. Algunos de estos ejemplares se conservan en los lugares de A Fragachá, Filgueiras y Rebardille, etc... (As Pontes) y en O Valado (Monfero).

*En Rebardille (1), el hórreo comunica
directamente con la planta de vivienda,
en Filgueiras (2), el hórreo sobre cepas
(ya desaparecido) ha perdido su conexión
con la planta alta de la vivienda. En A
Abeleira (Monfero), la conexión hórreo-
vivienda también desapareció para
permitir el paso de camiones.*

Entre los escasos ejemplos en Galicia de *hórrea*²¹ o granero doble, encontramos un único ejemplar en toda la zona de estudio. Situado en O Valado, parroquia de Alto de Xestoso (Monfero). Una rara muestra, en trance de desaparición, cuyo estado de conservación es bastante deficiente pero que todavía conserva elementos significativos. Construido sobre una elevada mesa de mampostería

*Horrea o granero en O Valado. Alto de
Xestoso. (Monfero)*

²¹Según la denominación que en la zona del Deza se le da a este tipo de hórreo, en realidad, granero.

y cantería de granito tipo *celeiro* que salva el desnivel entre la era y el camino inferior, tiene planta sensiblemente cuadrada, cubierta a cuatro aguas y corredor al sur. Se aprecia un cuidado trabajo de carpintería en los remates de cubierta y en las compartimentaciones interiores.

Horrea o granero en O Valado. Alto de Xestoso. (Monfero)

Hórrea en O Valado construida sobre una alta cepa tipo celeiro

LAS CABAÑAS -CABANOS Y CABANAS- . LAS BODEGAS -ADEGAS-

Los *cabanos* o *cabanas*, llamados también bodegas -*adegas*-, tienen una finalidad parecida a la de los *alboios* o *alpendres*. Se diferencian de éstos en que sus cubiertas son a dos aguas y se construyen separados de la casa-vivienda. Se usan para guardar la leña para el horno, *huchas* del trigo, centeno o avena, patatas y, en ocasiones, el baño de salar la carne –por falta de sitio en la cocina- y a veces el carro.

Si en el *cabano* está instalado el horno, se denomina *cabano do forno*; en este caso también puede aparecer anejo a la vivienda.

Cabano de forno en Rebardille. A Faeira. (As Pontes)

Cabano en Rebardille. A Faeira. (As Pontes)

Cabano de forno en Tornos. Val de Xestoso. (Monfero)

Hay *cabanos* en toda la zona que es objeto de este estudio. En el área de Monfero tienen unas dimensiones de unos 4,50 a 5,00 m. de ancho y su longitud es variable en función del espacio y de la capacidad económica de la familia. Se sitúan siempre cerca de la casa.

LOS COLMENARES -ALVARIZAS-

Trobos en O Pazo. Santiago da Capela. (A Capela)

Los habitantes de la zona eumesa y, especialmente, los de los *concellos* de A Capela y As Pontes, lo mismo sucede en otros muchos lugares de Galicia, cultivan la miel desde tiempo antiguo.

En un principio, las colmenas eran de madera, hechas con robles perforados, denominadas *trobos*.

Trobos en Armada do Cando. (Monfero)

La *alvariza* estaba constituida por un conjunto de colmenas que se colocaban cerca de un muro o *valado* o en la ladera de un monte orientada hacia el sur.

LOS MOLINOS -MUIÑOS-

Estas construcciones de transformación, de imprescindible presencia en la comarca eumesa, bañada por innumerables ríos y regatos, ya estaba recogida en los tratados antiguos.²²

Molino y planta de luz de Rubeiras. Val de Xestoso. Monfero

²² CASTAÑEDA, Joseph. Compendio de los diez libros de arquitectura de Vitrubio, Madrid, Imprenta de Gabriel Ramírez, MDCCLXI, pp. 127-128. Vitrubio, en el capítulo quinto: De los Edificios Públicos; art. Quinto. De los molinos harineros de agua, describe *que* "éstos se movían por una rueda grande compuesta de muchas alas, que empuja la corriente. En el extremo opuesto de su eje habia otra para mover una linterna colocada horizontalmente; por cuyo centro atravesaba un barron ó árbol de yerro, que entrando arriba en otro yerro en forma de destal, afirmaba la muela al barron. Sobre esta Muela se ponía la Tolva á modo de embudo".

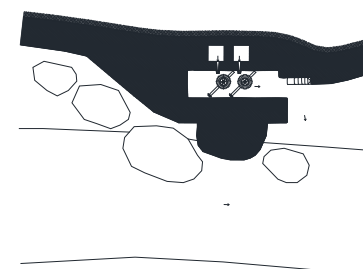

Muiño do ferreiro de Caxiao.
Val de Xestoso.
(Monfero)

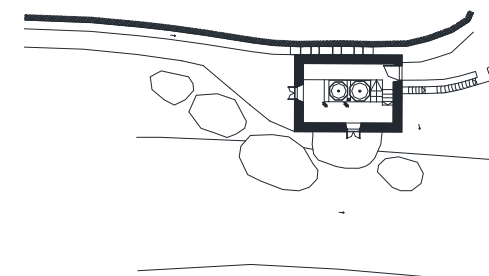

Molino - planta Abeleira. Río Dez. (Monfero)

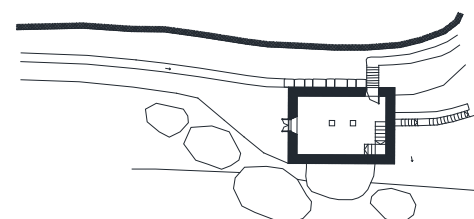
Muiño do Rei
de Ortiga. Val
de Xestoso.
(Monfero)

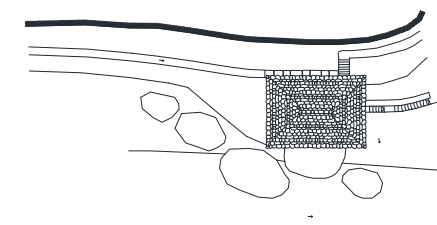
Planta inferno

Planta tremiñado

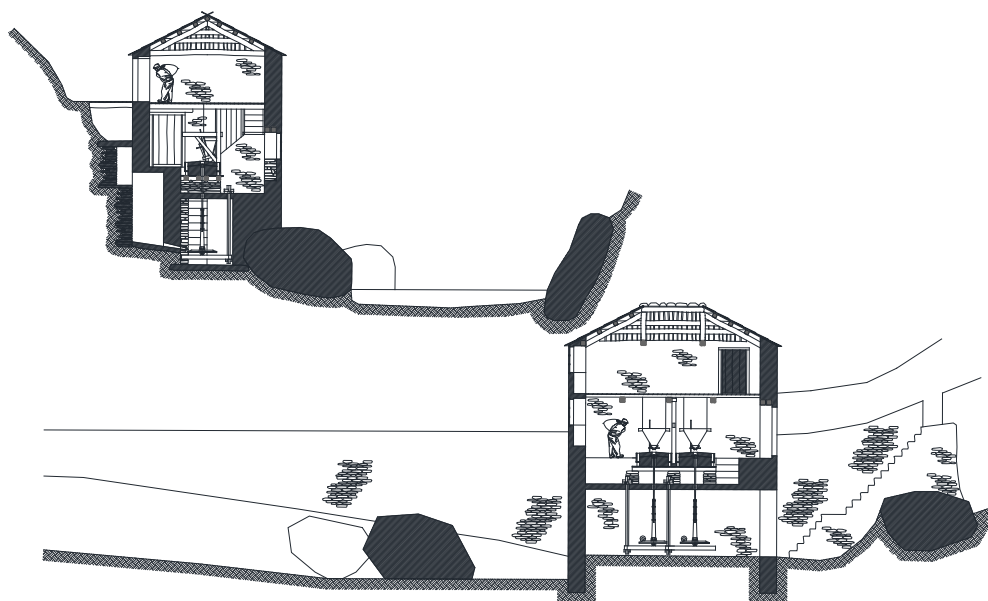

Planta primera (almacén de grano)

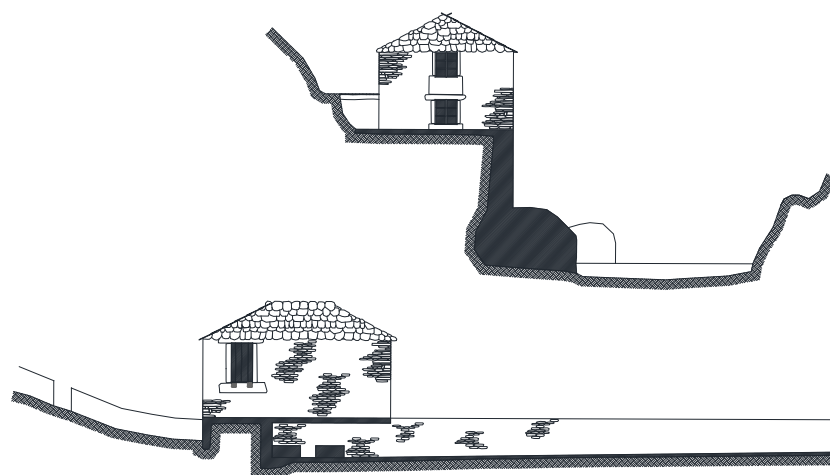

Planta cubierta

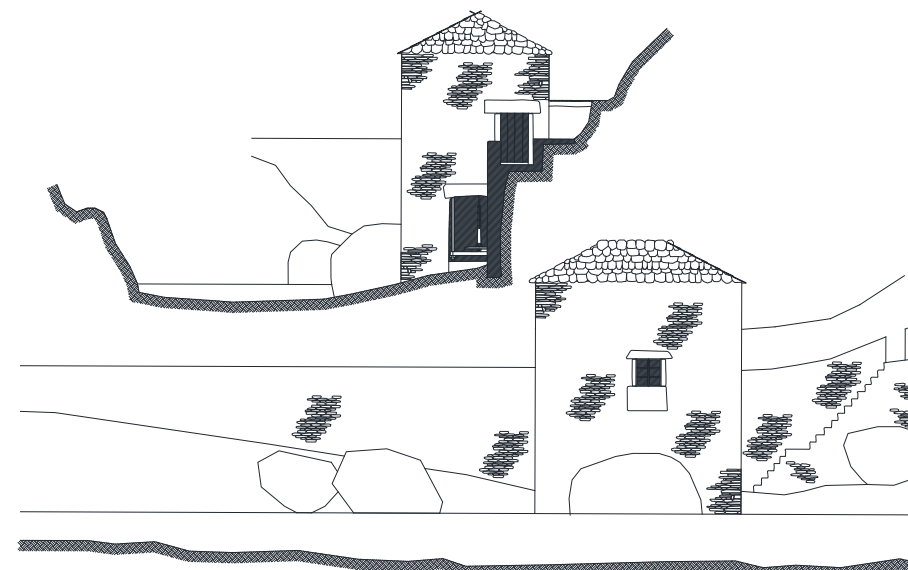
Sobre sus tipologías, características, descripción de elementos constitutivos y funcionamiento hemos dedicado un amplio apartado en donde nos referimos al existente en Caaveiro, razón por lo que aquí nos limitaremos a citar algunos del área de estudio.

Molino de Abeleira. Río Dez. (Monfero).As Fragas do Eume, secciones transversal y longitudinal

Molino de Abeleira. Río Dez. (Monfero).As Fragas do Eume, alzado noroeste y sureste

Molino de Abeleira. Río Dez. (Monfero).As Fragas do Eume, alzado suroeste y noroeste

A finales del siglo XX, el concello de Cabanas todavía conservaba restos de unos cincuenta molinos, de los que funcionaban al menos una docena.²³ Todos hidráulicos o *de regato* a excepción de uno mixto, de mareas y río, en la desembocadura del río Castro. Sólo en los afluentes del Eume contabilizamos unos 14 en este término municipal.

Con la construcción del embalse de A Capela, en Alto de Xestoso (Monfero), quedaron sumergidos bajo el agua un número importante de molinos. Entre otros, los de Muíño Novo -Dureixas-, o Muíño do Tarabelo -Lagares-, o Muíño do Raposo -Aceá-, o Muíño de Vilachá o Muíño das Eiras, o de Rebordochao. Todos ellos en el Frei Bermuz y el de Curra, afluentes del río Eume.

²³ VV.AA. "O patrimonio cultural no concello de Cabanas", en *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, nº 5, 1998, p. 147.

LOS ERIZALES –CURRIPAS–

Las castañas en las fragas se recogían desde el 15 de Octubre hasta finales de Noviembre. Al limpiar la fraga los frutos se recolectaban haciendo *camas* con barreras de helechos para que los frutos no rodasen por la pendiente.

Los erizos abiertos *regañados* se *escudían*, es decir, se vareaban con varas de *abeleira*²⁴ en los castaños sacudiéndolos para que fueran abriendo gradualmente y soltaran las castañas.²⁵ De los abiertos, caía la castaña *degradada*. Los cerrados se recogían en cestos. Estos últimos se dejaban hasta finales de diciembre y soltaban las castañas.²⁶

Éstas se colocaban siempre en el suelo de la *curripa* para que no entrasen los ratones, sapos o salamandras. Las castañas verdes se cargaban en el carro al que se le colocaban *cainzas* para secarse. Las castañas, ya secas en las *cainzas*, las golpeaban con un *encino*, mazo con cinco dientes de unos 10 cm de diámetro y 40 de longitud.²⁷ Las guardaban en sacos de esparto colgados para favorecer la ventilación. Las pequeñas se reservaban para asar en la "*asadeira*" o en la *capoeira*.²⁸ Las grandes, una vez despojados de la cáscara, se cocían con leche, con orégano o hinojo, etc...El resto se consumía hasta los meses de abril o mayo dejándolas a secar de diferentes maneras.²⁹

²⁴ Llamadas rascadoiras (bardascos),

²⁵ Se podían sacudir desde el árbol o desde el suelo, haciéndolo con mucho cuidado para no estropear el árbol al desprenderse gran cantidad de hojas, ramas y brotes de fruto del año siguiente.

²⁶ Sobre la castaña como base de un sistema productivo y económico tradicional en As Fragas do Eume, historia, valor y futuro, recomendamos el trabajo de GARCIA MERA, Secundino, "As Castañas na lembranza", en *O Retorno, Revista do Museo Etnográfico de A Capela*, nº 6, año 2012, pp.3-21.

²⁷ Tenía forma de rastrillo. Los dientes estaban separados de forma que dejaran pasar las castañas pero que recogiesen los erizos. Se golpeaban con el reverso para hacer salir los erizos (*petelar*).

²⁸ Sartenes para asar las castañas.

²⁹ En unas casas se ponían en los *cainzos* de la cocina para aprovechar el humo de las *lareiras*. Sobre sus características, ver el apartado de las dependencias de la casa. La cocina en este capítulo del presente trabajo. En otras casas se colocaban sobre la *barrela*. Ver apartado: La evolución en altura. De la casa con barrela a la casa con sobrado en este capítulo.

Las *curripas*, abundantes en la zona de las fragas, son construcciones amuralladas que se construían en los *soutos* para almacenar las castañas. Su recinto se levantaba, generalmente, con piedras de granito o pizarra *-chantas-*. Podemos ver algunas en las proximidades de la central del Eume. Otra variedad se erigía a partir de cepos o troncos de madera. De estas últimas, declara tener recuerdo algún vecino de una en Estrapuzza en la parroquia de san Xurxo de Queixeiro.³⁰

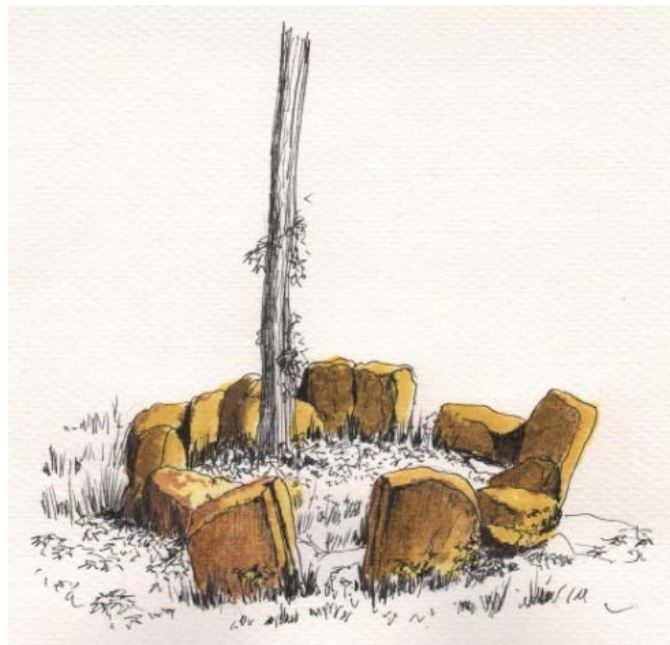

Curripa en As Fragas do Eume

³⁰ Recogido por el autor en Enero de 2012 de testimonio oral de Manuel Díaz Rodríguez, vecino de A Hermida, Monfero y gran conocedor de los usos y costumbres de las fragas.

Curripa en Santiago da Capela (A Capela)

Curripa de chantas en Caaveiro

A medida que iban llenando la *curripa* con castañas, se cubría con las tablas del *portelo*. Una vez llena, se revestía con la *batumada*³¹ y se *pisaba* con tablas. El objeto era triple: proteger los erizos de los animales salvajes, propiciar la maduración y su apertura.

Frente al *portelo* debía haber una zona exterior llana –*acheleiro*–, para realizar la *peteleira*, que consistía en que, una vez maduras y abiertas las castañas, al cabo de unas tres semanas se sacaban los erizos afuera con el *enciño*. Los que no se habían abierto se *escañaban*,³² se les daba un golpe con el *petelo* y se abrían con los pies o con las *colleoiras*.³³

Xaquín Lorenzo dice que³⁴

“...nos lugares en que a castaña era moita, constrúense os sequeiros, edificios unidos á casa ou aparte dela, que teñen un piso coas táboas do chan lixeiramente arredradas unas das outras e cheas de buratos: alí bótanse as castañas, coidando de remexelas de vez en cando. No baixo, con piso de terra, acéndese lume, para que o fume pase ao primeiro por entre as castañas e as vaia secando. Polo xeral teñen tamén estes sequeiros una tarima para durmir o que queda ao cuidado das castañas”

En las proximidades del monasterio de Caaveiro³⁵ existen dos pequeñas construcciones que podrían responder a este uso como *sequeiro*, pero la existencia o carencia de algunos elementos constructivos (ubicación de ventanas, altura, falta de mechinales para el soporte de la tarima o *barrela*, la falta de restos de humo y, sobre todo, la falta de transmisión oral y testimonios de los habitantes de la zona) nos impiden afirmarlo.

³¹ El rastrojo y helechos, resultado de la limpieza de los *soutos*.

³² *Escañar*: Removerlos para que suelten la castaña.

³³ *Colleoiras*: Especie de pinza hecha con vara de castaño, roble o abedul. Se calentaba unas dos horas la madera para que ablandase y no astillase al doblarla. También, de forma improvisada, se hacían en el propio *soutelo* doblando una rama.

³⁴ LORENZO, Xaquín, A Terra, Biblioteca da Cultura Galega, ed. Galaxia, 1995, p. 156.

³⁵ Una en el camino a Pousadoiro y otra en el camino que sale por la parte trasera de la *casa do forno*.

Lo más probable es que hubiesen sido bodegas, como aseguran algunos de los más ancianos del lugar (algo que desarrollaremos en el apartado correspondiente).³⁶

CONSTRUCCIONES DEL TERRITORIO. -VALADOS-, -MURETES-

Los *valados* son los elementos utilizados para separar las fincas. Están constituidos por muros de poca altura en cuya construcción los materiales utilizados son preferentemente los vegetales y la piedra. Para acceder a las propiedades se utiliza una puerta o cancela -*cancela*-. Puede estar formada por hojas primitivas de madera que giran sobre *couzóns* o con largueros de madera atravesados en el propio muro que son retirados cuando es necesario pasar.

En las zonas de Queixeiro, Val de Xestoso, etc...en el *concello* de Monfero, y también en algunas zonas de As Pontes, es frecuente utilizar *chantas de lousa de pizarra gris* como cierres. También en la contención de tierras en *cómaros* o desniveles de terrenos.

Diferentes tipos de cierres en predios: *croio*, piedra de tamaño medio, mampostería, *chantas de lousa*, postes de madera, lajas de esquisto.

³⁶ Así nos lo aseguró Pedro da Fonte, de 88 años, en la entrevista mantenida con él el 30 de enero de 2013.

LAS FUENTES -FONTES-

Las fuentes son la solución más sencilla para surtir de agua las casas aprovechando la que mana de la boca de un manantial. Algunas veces llevan asociadas elementos como bebederos o lavaderos.

Las fuentes constituyen uno de los elementos etnográficos que a lo largo del tiempo sufrieron mayor deterioro y número de agresiones. Básicamente existen dos tipos: de manantial o mina y de caño, ésta con un cuidado trabajo de cantería.

De este último tipo existen un gran número de variantes. Destaca la *fonte de cabaliño*.³⁷ Consiste en un muro, generalmente de piedra bien trabajada, que en muchas ocasiones presenta incisiones o bajorrelieves con aspectos neoclásicos.

En el *concello* de A Capela hay varias fuentes del tipo *cabaliño*, alguna con pedestal y otras con frontispicio de cantería entre las que destacan dos: la situada en el núcleo de s. Boulo, parroquia de Caaveiro, en un cruce de carreteras, rehundida en una cuneta, y la otra situada en el núcleo de As Neves, similar a la anterior pero con frontispicio triangular. En el núcleo de Vilasuso, parroquia de A Capela, a escasa distancia de As Neves, encontramos otra, con el frontispicio recto o adintelado, también de *cantería* y de tipo *cabaliño*, pero de dos caños,

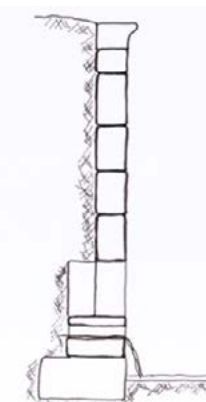
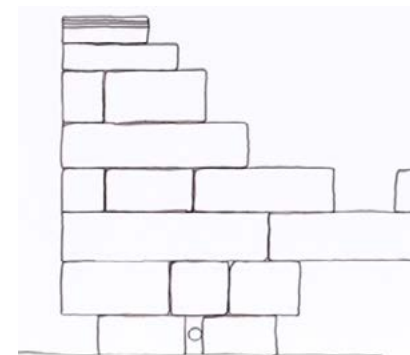
Todas ellas están incluidas en el catálogo de Bens Protexidos que figura en el P.X.O.M.³⁸ del Concello de A Capela, con nivel de Protección Integral por estar consideradas construcciones con valor etnográfico.

Fuente con lavadero en O Valado. San Pedro do Val de Xestoso. (Monfero)

Fuente con lavadero en O Valado. San Pedro do Val de Xestoso. (Monfero)

Fuente del tipo de cabaliño en el Monasterio de Monfero

³⁷ Desarrollaremos este tipo por su similitud con la existente en Caaveiro

³⁸ Plan Xeral de Ordenación Municipal.

*Fuente da Pendella. (Monfero)**Fuente de cabaliño en A Hermida. Queixeiro. (Monfero)*

En la parroquia de Ombre, en Pontedeume, han desaparecido dos: la fuente-lavadero en Gunturiz y la fuente de Lugo en el lugar de Mediña, datos que recoge Allegue Torre.³⁹ En Monfero se localizan un buen número de ellas: la de *O Valado* -con lavadero-; la del monasterio de Monfero y la de la fraga de A Pendella (ambas *de cabaliño*) y la de A Ermida, en Queixeiro, de dos caños.

LOS LAVADEROS -LAVADOIROS-

Son construcciones que recogen el agua que procede de un riachuelo, río o fuente, para lavar la ropa. Los primeros lavaderos consistieron en una poza más o menos grande rodeada de terrones para hacer una represa, a los que se le añadía una simple losa de piedra llamada *lavadoiro* para el restregado o el refregado de la ropa. Esta piedra es, generalmente, de pizarra gris, colocada de forma inclinada a la orilla del arroyo para permitir adoptar una postura apropiada para dicha función.⁴⁰ Cada lado solía constar de piedras de pie para apoyar las tinas de ropa. Estos rudimentarios lavaderos dieron paso a construcciones mejoradas.

Existen también otra serie de lavaderos, normalmente de propiedad comunal, que se caracterizan por ser construcciones aisladas en las que los vecinos lavan la ropa. Constan de un gran pilón, normalmente hecho en piedra. Son edificaciones de planta cuadrada o rectangular con agua en permanente circulación para procurar una buena higiene en el proceso de lavado.

³⁹ ALLEGUE TORRE, Francisco Xabier, "Fontes, Lavadoiros e predio públicos do concello de Pontedeume", en *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, nº7, Pontedeume, 2000, pp.103-118.

⁴⁰ Así era el lavadero del Eume, al pie del monasterio, próximo al lugar de santa Cristina.

Lavadero comunal en O Pazo. Santiago da Capela. (A Capela)

Además de esta tipología de lavaderos de propiedad comunal, existen otros de menor tamaño y de propiedad privada localizados en numerosas viviendas que, junto con el pozo y en ocasiones un abrevadero para los animales, forman un conjunto destinado al aprovechamiento del agua.

Las fuentes y los lavaderos, cumplían interesantes funciones: lugar de reunión, de difusión de noticias, de socialización en el desarrollo de la vida diaria, etc..., pero con la llegada de los electrodomésticos fueron perdiendo su utilidad. Sufrieron todo tipo de transformaciones y transgresiones. Su desaparición viene determinada también porque se dotó a los pequeños núcleos urbanos y los lugares más diseminados de infraestructuras de suministro. Esto provocó el abandono de los distintos usuarios que acudían a recoger el agua para el abastecimiento o para las labores de lavado de la ropa familiar.

Los lavaderos no siempre tienen cubierta. En la zona de Monfero, la mayoría son descubiertos. La razón para estar así era que se dejaba la ropa "a clarear" al sol con agua jabonosa mientras iban a comer o, según fuera la meteorología, incluso podía dejarse hasta el día siguiente. La cubierta (a dos o cuatro aguas), cuando existe, la soportan cuatro pilares o más en función del mayor o menor tamaño de la construcción. Éstos pueden ser de piedra de granito, pizarra o madera. Para la cubrición se usa losa de pizarra en las zonas del interior y teja cerámica en las proximidades de la zona litoral.

Lavadero en fachada de vivienda, al pie del camino en O Valado. (Monfero)

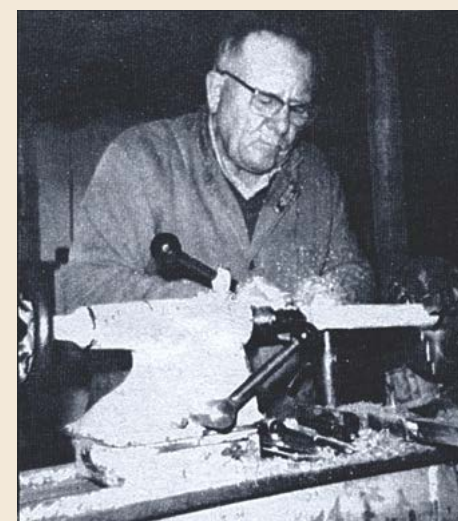
A MÚSICA EN SOMEDE

(CONTINUACIÓN)

Autor:

Ovidio García Pazos

Experto en música

A MÚSICA EN SOMEDE (continuación)

Manuel Cuba tocando co primo Tomás

Hai uns anos visitaba a Luísa, unha das fillas de Gumersindo Parapar, un dos irmáns integrantes do Cuarteto de Freixido, e por ende, creador da famosa “Muiñeira de Freixido”. A visita era no seu piso no barrio de Santa Icí en Ferrol.

Comentaba ela que a seu pai viñerao buscar Santiago Caneiro para levalo ver a

película “La Isla del Tesoro”, baseada na novela homónima de Robert Louis Stevenson e interpretada por Charlton Heston, onde aparecía a música da súa muiñeira. Gumersindo quedou moi impresionado ao oír alí a súa muiñeira, aínda que nos créditos da película figure que a música é autoría dos Chieftains. A muiñeira chegara a eles a través de Carlos Núñez. Pero o que nos interesa é que na banda sonora de dita película participaba un gaiteiro interpretando a “Muiñeira de Freixido”, e que, segundo os meus datos, era o admirado Cheda de Ortigueira.

Todo isto ven a conto, e seguindo a conversa, dixo que seu pai Gumersindo tiña dúas gaitas e que pouco antes de morrer regalou unha delas, quedándose coa outra, dándose a casualidade que a gaita que reservou para el fora feita por Manuel Cuba.

Esta gaita, salvo a madeira, estaba en moi mal estado, moi deteriorada. Ao mesmo tempo que eu a tiña nas mans, víñanseme á cabeza a infinidade de pezas que interpretaría con ela, os camiños que percorrería, e se o seu sino era esmorecer e rematar convertida en serrín por falla de alguén que volve se darlle vida, e que

continuase coa función para a que fora creada.

1.- Manuel Cuba Cao

Esta é a historia dun pontés cunha vida intensa dedicada ao traballo, á súa familia e ademais, a unha das afeccións que máis lle agradaba, que era a de facer gaitas galegas. Isto permitiulle deixar un tecido de instrumentos espallados por países europeos, por algunha Comunidade española, pola nosa propia Comunidade galega, e quen sabe se algunha outra gaita feita por el cruzaría o océano ata algún país alén do mar.

Os emigrantes galegos están en todas as partes do mundo e onde se atope un galego, sempre hai unha gaita preto, é posible que algunha delas fose fabricada por Manuel Cuba.

Manuel Cuba nace o 30 de xaneiro de 1914 no lugar da Fragachá de Baixo, parroquia de Samede.

Dáse a curiosidade de que a Fragachá de Baixo, con so 3 casas, pertence a dous concellos e a dúas provincias distintas (1 casa é de Muras -Lugo, e 2 casas son de Samede, As Pontes -A Coruña. Isto sempre dificultou as relacións dos veciños coas administracións respectivas. Dicían que antes, cando nacía un neno, aproveitaban a feira máis próxima (os días 1 e 15 nas Pontes, ou os días 9 en Muras) para inscribilos nun ou noutro concello. Orfo de pai aos seis anos, por mor duns feitos desgraciados, el era o maior dos catro irmáns que eran: Manuel, Modesta Dolores e Vicente. Vivían

Cuba no torno

nunha casa de labranza e alí creceron os catro ao redor da súa nai, xa que non había máis ninguén que conseguise un anaco de pan, e foi grazas a ela que era moi disposta e traballadora, que foron aos poucos cara adiante, aínda que con moitas dificultades e traballos arreo.

Unha das dificultades engadidas era que a escola estaba a varios quilómetros da súa casa, aínda que Manuel só acudía cando chovía ou facía mal tempo e non se podía traballar. Tantas veces percorreu carreiros mollados, a costa da Cacheira, cruzando lameiras e regos, empapándose ata o fío do lombo e sen ningunha opción a secarse.

A costa da Cacheira

Cando facía bo tempo, era preciso axudar: alindar as vacas, guíalas cando se labraba e outras tarefas que sempre fan falla na casa dun labrador, e moito máis

tendo en conta as circunstancias nas que se atopaba a familia.

Onde Manuel se movía ben era entre as aldeas da Fragachá de Baixo, O Penido, A Fragachá de Riba, Bidueiral, Brandián, e o Preguntadoiro.

Casa donde estivo Manuel Cuba en A Fragacha de Baixo

Con trece anos comeza de aprendiz cun carpinteiro, naquel tempo o normal era ir traballar polas casas, dunha noutra, e facendo como mellor se podía calquera encargo, o mesmo se reparaba que se facía novo, unha cadeira, unha porta, un alzadeiro, un sobrado, un roupeiro, camas, sellas, etc...

A Fragachá de Baixo

Manuel Cuba cando estaba só, aproveitaba para facer o que lle vía facer ao seu tío Rafael do Preguntadoiro no torno de ballesta, e o seu tío tomouno en serio cando lle veu facer unha peza ben feita.

O Preguntadoiro

Pouco a pouco Manuel foi mellorando e ata chegou a aprender un pouco de música para poder facer as gaitas e afinalas coas notas precisas, tarefa que acadou e realizaba satisfactoriamente, xa que Cuba era un gran perfeccionista, pero fiábase máis do diapasón electrónico á hora de sacar as notas adecuadas da gaita. Esas gaitas podían ser de: ébano, granadillo, buxo ou pau santo, preferentemente. Ao raro facía bombos e tamborís.

Durante moitos anos compaxinou o traballo de carpinteiro co de labrador, máis tarde veu vivir ás Pontes, e xa case con cincuenta anos deulle por emigrar a Francia, seguindo co oficio de carpinteiro. Alí sofre un accidente nunha man que lle impediu tocar a gaita de maneira satisfactoria, pero ese revés non foi suficiente para que deixase de facer gaitas.

Manuel laiábase de non ter alumnos que continuasen o seu labor de facer gaitas e aínda que o seu xenro aprendeu a facelas, non seguiu coa actividade.

O primo Modesto Cao

Xuntábase cos seus primos, os irmáns Tomás de Casateita e Modesto Cao, e detrás das lareiras interpretaban melodías coñecidas e tamén de colleita propia, bailando as mulleres, entre outros, o baile dos tres pasos.

Na prensa escrita concedeu algunha entrevista, así como tamén, xa enfermo participou nun espazo de radio chamado Lembranzas, creo que de Radio Eume, conducido de forma para min impecable, onde explica de forma pormenorizada cousas da gaita galega.

Cruceiro do adro da igrexa de Miraz

Manuel Cuba Cao finou en xaneiro de 1999.

2.- Os do Peguntadoiro

Nesta aldea foi onde naceron os irmáns Jesús e Rafael Rodríguez Corral que tamén

torneaban, facendo copetas, fusos, cuncas e gaitas, nun torno que lle regalara Cabarcos das Pontes ao pai deles, (as súas cousas terían). A Jesús xa o visitara Manuel Castro (Freixiño) para encargarlle e mercar unha gaita. Para facer as gaitas abastecíanse de buxo, que era a materia principal das que se fabricaban; esa madeira viña en gran parte de Carracedo, do Burgo de Muras e un dos que lles ensinou a tocar foi Elías de Riotraveso que tocaba moi ben a gaita. Rafael emigraría máis tarde a Arxentina.

3.-Vicenta Sueiro Bouza Vicenta

Sueiro Bouza, naceu sobre do ano 1885 na Aldea de Baixo – Somede - As Pontes. Súa nai era natural de Muras e o pai era de Somede, fillo dun canteiro de Pontevedra (que trouxo o apelido de aló), por iso se decía que era da “casa do carteiro”. Vicenta Sueiro tocaba o acordeón nas foliadas e nas tascas en Somede cando estaba solteira.

Sen formación musical pero con oído para a música chamábana para amenizar as festas. Despois de casada tivo ocasión de facer actuacións co seu acordeón, aínda que a vida depararíalle traballos e avatares que a farían aparcas o instrumento. Vicenta casou aos 24 anos con Joaquín Riveira Nieto, natural de Miraz -Xermade, ao que coñeceu nunha voda á que Joaquín foi porque casaba un amigo seu de Piñeiro en Somede. Dende a voda foise vivir a Miraz, onde tivo 8 fillos, todos varóns, a novena unha nena, morreu ao nacer. Joaquín morreu novo, de 39 anos, e Vicenta quedou viúva coidando dos 8 fillos. Finou con 74 anos. Dos fillos,

Vicenta e o marido cos dous fillos maiores, Basilio pai de Olga de Toxeiro e Narciso

Debuxo da incrustación da trompeta de Narciso

anterior, vén Narciso incluído con Bernardo Pena, Pascual Filgueiras, José Carballo, Manuel. Bermúdez, Gumersindo Pico, José Vilaro, Cándido Paz, Xoán Gen, Pedro Lamas e Amador Prieto

Da época de Narciso hai unha anécdota; na Guerra Civil don Antonio Pico poñía escola en Piñeiro, Xermade, e veu a Garda Civil detelo por cuestións políticas, non ó atoparon por estar en Ribadeume entón os gardas fóronse por As Pontes, un dos da familia de Vicenta decidiu adiantarse para avísalo e indo a través das fragas do Novil, chegou diante dos gardas.

Narciso Riveira Sueiro

Baltasar tiña interese pola música e de feito facía os seus ensaios coa gaita, aínda que os traballos como agricultor tampouco lle deixaron opción de seguir. O outro fillo Narciso Riveira destacou como trompetista, aprendeu música co cura de Ribadeume, Juan Vázquez Vázquez e Domingo Pico Blanco, que fora mestre en Piñeiro, Xermade, (autor da música do himno das Pontes) máis tarde Narciso será músico na Banda de Ribadeume, e tocará cos Castigadores do Alto de Xestoso.

Narciso, para ir de Miraz a Ribadeume desprazábase a cabalo; nunha foto dos Castigadores dunha revista

O fillo de Vicenta, Narciso, na Guerra Civil quedou mutilado.

A trompeta de Narciso pasou pola man de varios músicos, entre eles Arturo Miraz, Aurelio Pena, etc; o debuxo e copia do que esta incrustado na trompeta; despois de pasar por outros músicos está de novo en poder da súa familia.

Curiosamente dous bisnetos de Vicenta Sueiro Bouza recuperan o gusto pola música. Iván Cuba Riveira é con 18 anos, xa e un profesor especialista en trombón, e Alba Riveira López, con 12 anos, segue estudos profesionais como pianista.

*Bisneto de Vicenta, Iván Cuba Riveira**Bisneta de Vicenta, Alba Riveira López*

4.- Arturo Bodelón

Arturo Bodelón estaba estudando na Universidade de Santiago, cando se veu a vivir (ao estilo hippy) a Samede. Alí tivo unha granxa de coellos, e empezou a facer instrumentos de percusión que co tempo chegaron a ter unha calidade moi recoñecida.

Máis tarde instalouse en Pontedeume pero sempre asinou os seus produtos co nome de “Somede” e con esa denominación chegaron a grupos de moito prestixio.

Bodelón foi durante anos o presidente de UNARTE, unha asociación nacional de artesáns acreditada.

Este artigo do PAIS reflexa a carreira deste home*:

Arturo Bodelón

Bombos, tamboriles y pandeiros

JULIÁN H. MIRANDA, Arturo Bodelón es desde hace poco más de dos años presidente de Unarte, una confederación de artesanos que agrupa a más de 3.000 talleres, de los casi 10.000 censados en nuestro país. Nació en Ponferrada (León) hace 39 años y se ha dedicado desde muy joven a numerosas actividades, entre las que destacan su afición a la biología y su pasión por la música. Actualmente vive en Esteiro, una pequeña aldea gallega, y allí realiza instrumentos de percusión, siguiendo métodos tradicionales, para grupos como Milladoiro, Na Lua y otros. Sus tambores y panderetas se venden en todo el mundo.

Nacido en el seno de una familia coruñesa ilustrada, Bodelón estudió en un colegio laico y desde que tenía 17 años siempre ha militado en distintas organizaciones. A los 18 años se matriculó en la facultad de Ciencias Biológicas de la universidad de Santiago y sólo hizo dos cursos, porque luego se fue de su casa y vino a Madrid. “Vine con la intención de estudiar periodismo, pero sólo duré tres meses en la Escuela de Periodismo de la Iglesia. Antes había conocido a varios músicos jóvenes y decidimos montar el grupo folk La Madre del Cordero. En 1971, junto a Moncho Alpuente, Javier Estrella y otros amigos fundamos De Santurce a Bilbao

Blues Band”, señala Bodelón. Poco después se casó y volvió a Galicia, pensando en trabajar el campo, porque la gran ciudad le agobiaba. Separado más tarde de su mujer, empezó a realizar diferentes trabajos: capataz agrícola, encofrador, etcétera. En sus ratos libres hacía instrumentos de percusión por pura afición, pero cuando se quedó sin trabajo montó un pequeño taller con ayuda de su segunda mujer y ahora cubren más del 80% del mercado gallego. “Los bombos, tamboriles y pandeiros tienen un sonido definido y limpio, ya que investigo la acústica de los nuevos instrumentos”.

En 1985 la Xunta de Galicia le otorgó el premio de diseño artesano por uno de sus pandeiros. Algunos de sus instrumentos se encuentran en el Museo Etnográfico de Boston, pero se han vendido en Nueva York, Suiza, Holanda, República Federal de Alemania, Argentina e incluso en Australia.

Hace poco más de tres años se interesó por la Asociación de Artesanos Gallegos, y resultó elegido miembro de una comisión que redactó los estatutos de una nueva confederación de artesanos españoles. Así nació Unarte. “En los últimos años se ha producido un movimiento de renovación en la artesanía, respondiendo a los retos demandados por una sociedad industrial. Nuestra función principal consiste en hacer objetos útiles y bellos. Creo que el diseño nace de la colaboración entre artesanos y técnicos”.

Habla muy deprisa y gesticula mucho, pero se preocupa de comunicar sus ideas con la mayor claridad posible: “Los talleres artesanos tienen que ser empresas normales y competitivas, de cara al mercado único europeo”.

* Este artículo apareció en la edición impresa del Jueves, 20 de abril de 1989.

À VILA DAS PONTES E ALGUNHAS PARROQUIAS DA SÚA XURISDIÇÃO NUNHA VISITA DO ANO 1670

Autor:

Carlos Breixo Rodríguez

*Cronista oficial de Ortigueira
Director do IES de Cedeira*

A VILA DAS PONTES E ALGUNHAS PARROQUIAS DA SÚA XURISDIÇÃO NUNHA VISITA DO ANO 1670

A vila das Pontes xa foi obxecto do meu interese en traballos anteriores publicados nesta xa madura revista, o que non impide que o siga facendo pois aínda queda moito do que falar e comentar.

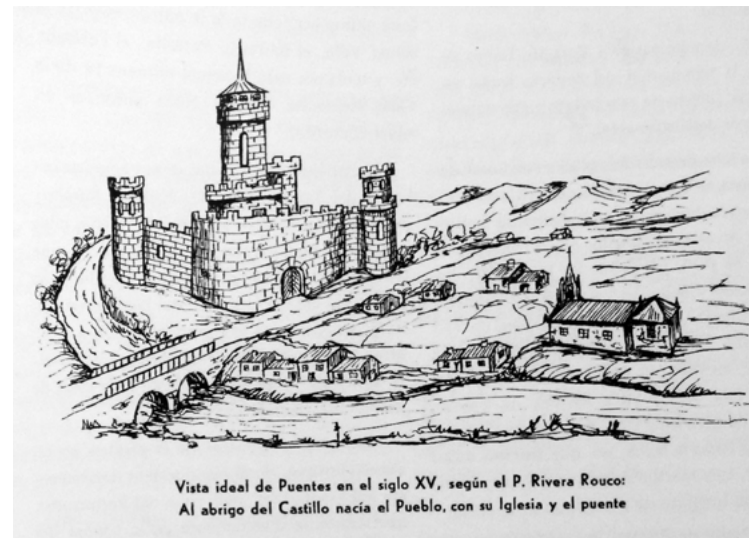
Entre os séculos XIV e XVI moi pouco debeu medrar o seu núcleo, aínda que era unha vila rodeada por unha cerca que contaba con varios edificios que daban seguridade os veciños, os peregrinos e os comerciantes e arrieiros que pasaban ó seu carón, facendo noite dentro dos seus muros, ou fora deles, nalgunha das pousadas coas que contaba esta terra.

No século XVI, o señorío das Pontes estaba nas mans da casa de Lemos e Andrade; a vila contaba cun alcalde e cun tenente de alcalde, que exercía as labores propias do seu cargo, tendo no castelo de Moeche a residencia do Xustiza Maior, como centro do chamado “Estados de Moeche”, pois era unha verdadeira fortaleza, sobre todo despois das obras levadas a cabo na segunda metade do século XV, despois do escarmentado, primeiro con Nuño Freire de Andrade, e despois con Pedro Ares de Galdo que se resistía a entregarlla ós seus donos, tendo que mediar os mismísimos Reis Isabel e Fernando no ano 1485, pois a promesa feita a don Pedro Álvarez Osorio, polo citado meiriño Pedro Ares de Galdo, non se cumpría de propia vontade. Ó final cumpríuse e os herdeiros do conde recibiron o que reclamaban. Loitas de señoríos e polos señoríos.

Castelo de Moeche

Nas pontes contábase coa fortaleza e coa cárcere, nesta última prendíase a algún veciño por delitos menores, pois se estes eran de maior contía era en Moeche onde se custodiaba ós presos como

Vista ideal de Puentes en el siglo XV, según el P. Rivera Rouco:
Al abrigo del Castillo nació el Pueblo, con su Iglesia y el puente

o lugar máis seguro. Tiñan dereito de sogá e de coitelo, e había forza en varios lugares. Onde exercía a xurisdición un abade ou un prior era este o que decidía e ordenaba, como exemplo no couto do mosteiro de san Salvador de Pedroso, e o nome onde se executaban as sentencias era o de Carballo Forcado. O lugar de execución levaba o nome tamén de “picota” ou “rollo” como pasaba nas vilas de Viveiro, na cidade de Lugo, ou en terras de Trasancos, onde aínda se conserva este nome.

Isto foi así ó longo de varios séculos, no chamado Antigo Réxime, o cal remataría no século XIX coa Constitución de Cádiz e sobre todo coa do 1835. Logo as Pontes de García Rodríguez incluírase no Partido Xudicial de Ortigueira que ten o centro administrativo do partido, construíndo unha cárcere de nova planta que inda se conserva na actualidade, se ben os seus usos son ben distintos, pois serve de edificio do Mercado Municipal. A vila das Pontes no século XIX contará tamén cun cuartel da Garda Civil, baixo a coordinación do de Ortigueira como cabeza de Partido, e a finais do citado século as queixas por aumentar este servizo saen á luz, mesmo na prensa local de Ortigueira, pois os delitos aumentaban e os medios eran escasos, moitas légoas que cubrir a pe e moitos veciños que vixiar.

Pero retomando o fío da historia imos repasar o estado das Pontes no séculos XV e XVI, para visitar a vila e algunha das freguesías que a compoñen, e facelo da man do bispo don Luís Tello de Olivares, que, como veremos, fixo esa visita no ano 1670. O doutor don Luís Tello de Olivares, ademais de bispo de Mondoñedo, foi abade de san Isidro de León, cóengo maxistral en Guadix e Granada, visitador eclesiástico do bispado de Toledo, bispo de Tropea, e como quedou dito, ocupou a sé mindoniense desde o 24 de febreiro do ano 1669 ata o 16 de maio do 1671¹.

Este bispo tivo a mala fortuna de caer polas escaleiras, rompendo unha perna, a cal decidiron amputar, o que lle causaría a morte nove días despois. Esa foi a causa pola que sería tan breve o seu mandato, pero sen embargo frutífero.

No século XV as freguesías que compoñían a xurisdición da vila das Pontes de García Rodríguez pertencían ó arciprestado de Cedeira, o que naquel momento contaba con 23 parroquias, entre as que estaban tamén as de Moeche onde estaba o famoso castelo, centro do poder militar dos seus estados. Nese arciprestado tamén se incluía a parroquia de santa María de Labacengos, que como recordarán, debeu ser un antigo centro territorial prerromano, conservando, xunto co de Arros (Ortigueira) esta categoría desde o punto eclesiástico, cando menos ata os tempos de Xelmírez, pois nese momento, mediante unha avinza co bispo de Mondoñedo, pasarán da diocese de Iria á de Mondoñedo, é dicir, formaron parte da antiga sé Iriense, antiga e poderosa. Cedeira ocupará pois, como novo e puxante centro vilego, esta praza, e faino a partir da segunda metade do século XIII. Labacengos conserva o nome e se alguén decide facer unhas catas e escavar no entorno da igrexa ou nalgún dos castros próximos, de seguro que as sorpresas poden ser dunha magnitude considerable, para mostra pásense pola igrexa de Labacengos e contemplan a súa pía bautismal e comprobarán que é a máis antiga da comarca e do bispado, poida que dos primeiros séculos do cristianismo.

Dito isto, e explicada a pertenza das Pontes ó arciprestado de Cedeira, pasarei a darlles unha breve descrición do poderío económico das parroquias pontesas no

¹ Florez, Fr Henrique. Tomo XVIII España Sagrada. Fol 271. Esta obra grandiosa foi editada en Madrid no ano 1764, "en la oficina de ANTONIO MARÍN", tal é como reza na portada ó comezo da obra.

ano 1488, concretamente do mes de febreiro, a cal se fai por causas recaudatorias con motivo dos gastos da guerra de Granada². A colecta leva por nome o de décima ou subsidio, e faino o subcolector do Reino de Galicia, desde Santiago de Compostela, chamado Pedro Altamirano, e os datos relativos ás catro parroquias de As Pontes son os seguintes:

“Arciprestadgo de Cedeira

Santa María das Pontes seis mil mor. (marabedís)

Sant Johan de Freixo quatro mill mor.

Santa María de Vilavella seys mill mor.

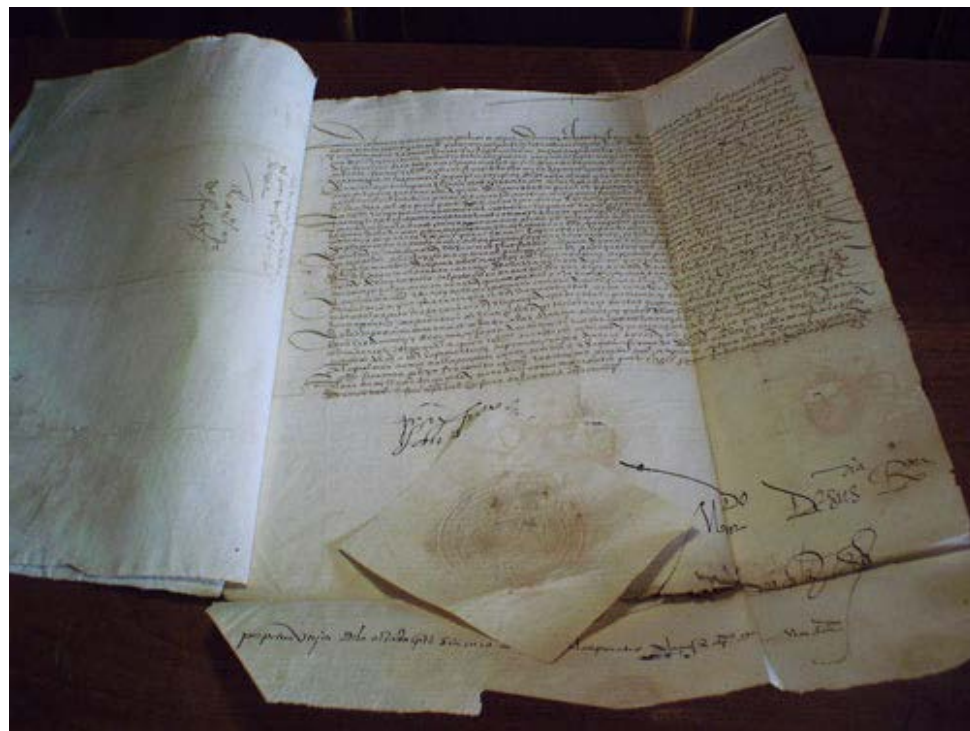
Santa María d-Espinaredo dos mill et quinientos mor.”

Pois xa ven pola recadación que o poderío económico era máis ben normal, sobre todo se o comparamos con parroquias doutros arciprestados como poden ser santa María de Galdo, no de Viveiro, que pagaba vinte mil marabedís, ou o de san Clodio, no de Origueira, que pagaba quince mil; por citar os máis poboados e produtivos. Santa María das Pontes e santa María de Vilavella estaban ó par, por exemplo, de Cedeira ou de san Xurxo de Moeche, san Paio xe Ferreira ou de san Xiao de Lamas; e por encima doutras parroquias como san Pedro de Muras, santa María de Recemel, Santiago Seree das Somozas, santa María de Labacengos ou a propia de santa Marta de Ortigueira, por citar algúns referentes.

No século XVI as Pontes notará a influencia dos arcediagos de Trasancos, ou do de Montenegro, como será o caso, por exemplo, de don Diego Maldonado³, o que, despois de facerse cos dereitos de presentación de varios beneficios eclesiásticos (que pertenceran ó mosteiro de san Salvador de Pedroso, é á Mesa Episcopal)

² Véxase: CAL PARDO. Enrique. COLECCIÓN DIPLOMÁTICA MEDIEVAL DO ARQUIVO DA CATEDRAL DE MONDOÑEDO. TRANSCRIPCIÓN ÍNTEGRA DOS DOCUMENTOS. Consello da Cultura Galega. Santiago de Compostela 1999. Documento 206, páxina 430.

³ No seu testamento deixalle á igrexa de santa María das Pontes un cáliz de prata e máis una casa que lle mercara a Pedro Ledo. Véxase o traslado do seu testamento, con data do 1 de xullo do 1575, en MONDOÑEDO CATEDRAL, CIUDAD, OBISPADO EN EL SIGLO XVI. CATÁLOGO DE LA DOCUMENTACIÓN DEL ARCHIVO CATEDRALICIO. ENRIQUE CAL PARDO. Edit. CONSELLO DA CULTURA E XUVENTUDE 1992. Doc. 4361, pág. 955-957.

Documento do Arquivo Catedralicio de Mondoñedo, que consiste nun beneficio á Mesa Capitular do Obispado sobre a parroquia e os fondos económicos parroquiais de Santa María de As Pontes de García Rodríguez, (o interesante deste documento de 1557 é a presenza do canónigo-prior de San Salvador de Pedroso D. Diego Maldonado de Paz, coma responsable do cumprimento deste beneficio)

pasará a xestionalos persoalmente, nomeando, vendendo e arrendando os froitos dos beneficios ó mellor postor. Así será tamén como cheguen ás Pontes novas familias, procedentes doutros lugares, entre os que destacarán familias procedentes da mariña de Viveiro, Lourenzá, Mondoñedo, Pontedeume, San Sadurniño, Ortigueira ou Cedeira, por exemplo. Son familias que levan novos apelidos para a terra das Pontes. Moitos veñen como a familia dun crego, outros como familiares dun alcalde, tenente de alcalde, ou dun xustiza Maior posto polos Condes de Lemos, ou por

algún outro cargo relacionado co bispo, ou polo citado Diego Maldonado. Son por exemplo Fernán Cao de Cordido como alcalde no XVI, os López de Ginzo (Alonso será capitán e ocuparase da milicia das Pontes no XVII), os López de Santomé que deixaron fundacións na parroquial no século XVIII (de santo Tomé de Lourenzán, claro está) os Beltrán de Anido de Pontedeume (Xustiza Maior en Moeche no XVI), os Sanjurjo de Montenegro de Vilalba no XVI, os Vázquez de Serantes no XVII, os Cora e Aguiar, os Galdo e os Lama, os Maseda de Aguiar (que darán o salto desde Viveiro ás Pontes), os Cabarcos ou os Moscoso, por citar algúns e non me estender moito máis. Todas familias fidalgas que se mesturan con familias de as Pontes que co froito do seu traballo e as novas avinzas matrimoniais, medrarán conxuntamente; son, por exemplo, os descendentes de Pedro Pita, os de Pedro da Bouza, os do escribán Gonzalo do Castro (o oficio de escribán é un dos máis influentes e mellor situados para medrar e curiosamente algúns descendentes destas tres familias acabarán uníndose en matrimonio), os do Pico, os da Ribeira de Gondré, os Caabeiro, os Sabio, os Preto, os Xuncal, os Gato, os do Barro, en fin, os que eran das Pontes desde tempos inmemoriais, ou que levaban bastante tempo na súa terra. Eses influxos darán novos folgos á sociedade pontesa, á súa cultura e a súa economía, pois esas familias, é outras que os acompañarán, gozarán de poder e prestixio.

Fúndanse capelas, traspásanse foros, ensínanse oficios, incrementase a produción agrícola e gandeira (pouco a pouco, segundo as necesidades), créanse novos establecementos comerciais e sobre todo traballase o ferro, mellor dito o aceiro, pois o ferro só non serve de moito e prodúcese moito carbón de torgo, necesario para abastecer as ferrerías de toda a comarca e de fora dela. Os carboeiros das Pontes fan diñeiro, sobre todo os Pita, pois comercian con toda a zona, incluíndo as vilas de santa Marta, de Ferrol, Neda ou Pontedeume; é tamén o fan os que cortan as fragas e poñen a madeira nos portos da ría de santa Marta, concretamente no de Río Maior a onde chegaba o Camiño Real que viña das Pontes de García Rodríguez. As Pontes, non o esquezamos, é unha vila no Camiño Real de Castela e nos camiños de peregrinación a santo André de Teixido e a Santiago de Compostela, o que supón a parada e fonda de moitos transeúntes, sexa cal sexa a súa condición.

Os condes de Lemos, os señores desta e de outras moitas xurisdicións, cobran as alcabalas; os arrieiros pagan portádegos⁴ e os “pontázgos”, como tamén é o caso da Ponte de Rábade; ninguén se escapa dos cobradores de rendas postos polo conde, pois tamén teñen arrendado o seu oficio e cobran un tanto por iso. As familias que ocupan eses cargos tamén medrarán, pois beneficianse do seu relativo poder. Cada vez falarase máis de diñeiro e menos de trocos nas feiras da comarca.

Escudo dos condes de Lemos, emprazado sobre a porta dos restos do pazo condal de Monforte de Lemos, hoxe Parador de Turismo

Os propios cobradores, ou mordomos, mesmo teñen que render contas e desculpar a moitos veciños que non poden pagar nos prazos previstos. O sistema non permite medra algunha para a clase baixa, “el pueblo llano”, como se lles chama, polo menos para os labregos e os xornaleiros, os que non teñen oficios teñen un pobre futuro. Os fidalgos e os que se mesturan con eles poden vivir mellor, pero non sempre, pois tamén hai fidalgos pobres que teñen o “don” diante do nome nos censos de poboación, pero nada máis.

⁴ Como exemplo diso pódolles dicir que no ano 1773 aínda se pagaban e que estes superaban os 300 reais, tal é como o estrato do Libro de Contas da “Maiordomía de Moeche: “ Por el Portazgo de las Puentes de García Rodríguez del año 70. 10 de junio del 73. 302..17. Ou tamén no mesmo libro fálase dos gastos dos edificios onde se libraba a xestión administrativa das vilas e lugares dos “estados de Moeche “ “Por el dinero que en Agosto de 1774 entregó a el Contador Paredes para los gastos de Peritos y mas diligencias de tasas de desperfectos de las casas de Audiencia y cárceles de la villa de Las Puentes, Narahío, Cedeira y Moeche según recibo que presenta , se abona...”

E non falemos doutros gastos coma os da celebración das festas da Purísima: “Por las Fiestas de la Purísima Concepción de diciembre de 1773 en Moeche, Narahío, Coto del Bal, Puentes y Cedeira, a 52 reales en cada una, de que entregó cinco recibos, se abona...”. Outro tanto se facía con “los encabezados de las alcabalas y cebadas de la villa de las Puentes, villa de Cedeira su Rivera y Alfóz, las de Moeche, y cotos de Mandiá, y del Val del año de 75. Se cargan.

O mesmo se facían co servizo de talla e matadoiro, co da leña, cos padróns, Penas de Cámara e un longo etc. que lastraba ás pobres familias que non tiñan nada de seu, e se o tiñan, custaba moito mantelo, xa non digamos incremental. Iso no Antigo Réxime era así, despois cambiaría pero os impostos había que continuar pagándoos, se ben a economía no século XIX experimentará un notable cambio.

OS BENEFICIOS ECLESIASTICOS. AS PONTES COMO EXEMPLO

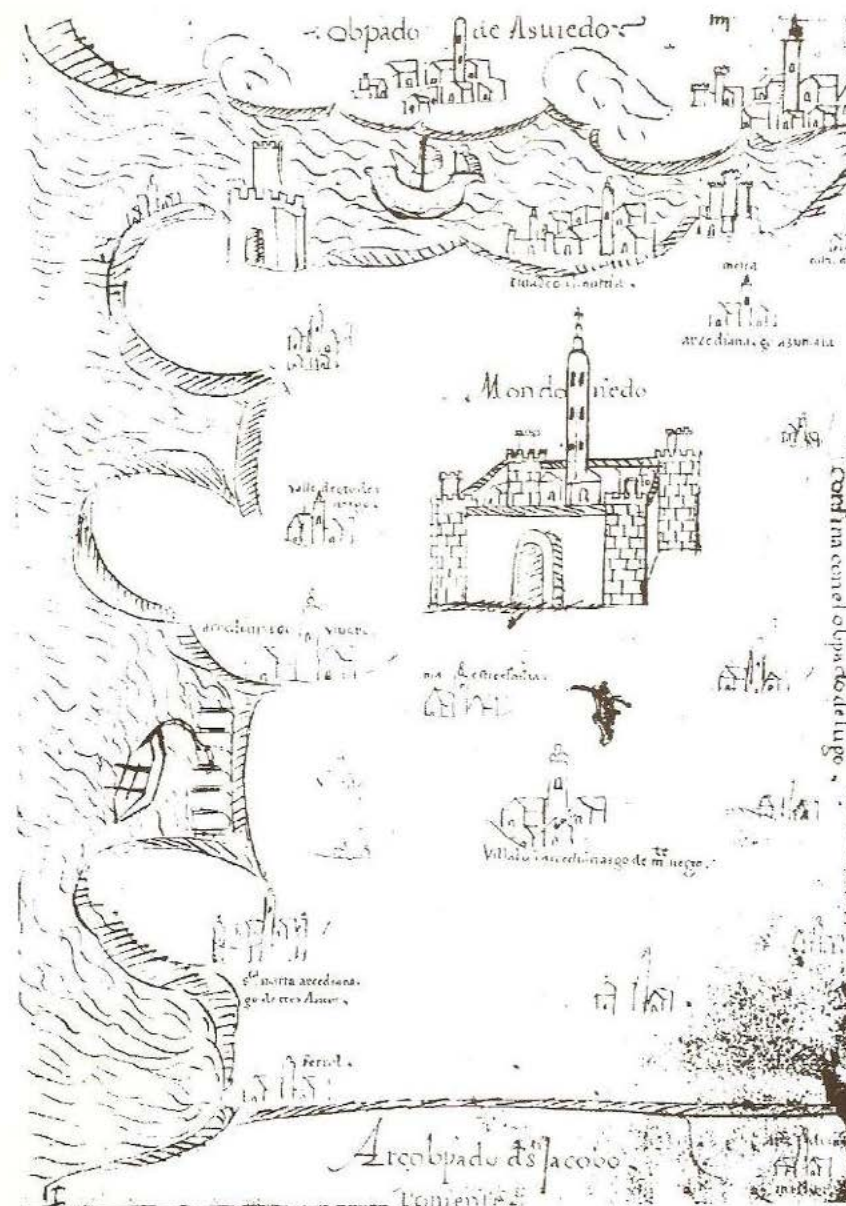
Posiblemente non estea de máis definir este concepto antes de seguir, e sen demora a iso vou.

A palabra Beneficio ten varias acepcións segundo o campo de aplicación. Desde os tempos da República en Roma e nos primeiros séculos da Era Cristiá, os Beneficios ou “Beneficium” eran uns lotes de terra do “ager público” que o emperador daba os veteranos e ós chamados bárbaros que militaran nas lexións romanas a cambio da carga da residencia e do servizo militar. Os bárbaros eran simplemente os pobos de fora do “limes” ou ós que gardaban as fronteiras, ou “leti”. Pero esta costume dos beneficios tamén era bárbara, é dicir dos pobos que non eran romanos (xermánicos, celtas, etc.) e xa nos tempos de Nerva asentábanse estas prebendas nun rexistro chamado “Liber Beneficiorum”.

Pois esta costume, aínda que desaparece co a caída do Imperio Romano, como outras moitas tamén se traspasou á outros aspectos da sociedade en moitos outros pobos e culturas, neste caso ó relixioso, pois aínda que nos primeiros séculos do cristianismo a igrexa sustentábase con oblacións, despois acollerase a este tipo de beneficios, ós que se coñecerá co calificativo de eclesiásticos, e achégolles dúas definicións que recolle a Gran Enciclopedia Espasa Calpe⁵: a primeira de Berardi di “Especie de milicia eclesiástica por la que se obriga un clérigo a desempeñar el ministerio eclesiástico inherente a ella, haciendose por esto acreedor a participar de los estipendios de la Iglesia”; e a segunda de Manjón di “Oficio espiritual y perpetuo creado por la Iglesia para utilidad común y con renta propia”.

Os beneficios eclesiásticos clasifícanse segundo as súas características, segundo o oficio, segundo o conferidor, segundo a persoa a quen se confire e tamén polo xeito de conferirse. Neste caso falaremos dos beneficios en función do oficio, podendo ser “Beneficios Menores” con ou sen cura de almas, con ou sen xurisdición, curados ou non curados, simples ou dobres etc. Dentro dos simples, que é o noso

⁵ ENCICLOPEDIA UNIVERSAL ILUSTRADA EUROPEO AMERICANA. ESPASA CALPE. MADRID-BARCELONA. Tomo 8 páx. 83.

A modo de mapa del Obispado de Mondoñedo que figura en el manuscrito de Lope de Frias sobre el pontificado de D. Diego de Soto, escrito el año 1550.

caso, podían esixir residencia ou non, é dicir o crego tiña que residir na parroquia ou podía facelo noutra, pois había no bispado de Mondoñedo beneficios de todo tipo. Nas Pontes eran simples con residencia, se ben isto podíase modificar co paso do tempo. Moitos cregos posuían beneficios sen cura de almas polo que non residían necesariamente nas parroquias, xa que non tiñan o don da ubicuidade ou omnipresencia. As modificacións dependían de moitos factores, entre eles o de que o número de veciños fose suficiente para manter o crego e a igrexa, o que non sempre ocorría. Noutras parroquias onde a poboación medrara podíanse dar ambos tipos de beneficios, como acontecería, por exemplo, na de santa María de san Claudio, desde onde lles escribo. Os dereitos de presentación destas parroquias movían ruidosos preitos, non así os das máis pobres, pois neste caso era o bispo que ditaminaba sen oposición algunha. Noutros casos as casas soaregos máis fortes facíanse coas rendas e beneficios, preiteando cos bispos, cos abades ou cos priores. Exemplos diso temos moitos e por esta zona pódolles falar dos condes de Lemos, da casa de Andrade, da rama de san Sadurniño, ou da de Parga, Saavedra ou Monterrei. Nas Pontes non acontecerá iso, se ben algunhas familias tamén se aproveitarán do sistema.

AS PARROQUIAS

Despois desta breve aclaración trataremos de achegarnos do mesmo xeito ó nacemento das parroquias, sen afondar moito porque non é o motivo desta sinxela colaboración histórica.

Entre os séculos X e XIII fúndanse e organízanse a maior parte das nosas parroquias, sobre todo a partir do XI e XII, que é cando xa aparece a documentación escrita. Os antigos territorios xa existían desde moito antes, e mesmo algúns, como vimos, conservan os seus nomes que coinciden tamén coas divisións eclesiásticas Labacengos e Arros). No caso das Pontes xa é coñecida a existencia desta vila e da (parroquia desde o século XIII pois seguramente foron os condes Gómez González e os seu fillo Rodrigo Gómez os que con maior forza organizaron e repoboaron este territorio, dentro dos antigo condados de Montenegro e de Trastámara.

Nun primeiro momento o nacemento das aldeas, dos Burgos, os vicos ou dos vilares, recórdanos ese pasado altomedieval, ou pleno medieval, onde unhas familias se establecían nunha zona, poboándoa e facendo rendible o seu territorio. Para fundar unha parroquia eran necesarios uns 30 veciños, máis ou menos. Así nacerán pouco a pouco varios núcleos de poboación, algúns ó amparo dun mosteiro como o de san Xoán de Caaveiro, ou de Meira; e outros baixo o amparo dun conde ou dalgún dos seus parentes, debidamente autorizados polo rei ou polo prior ou abade correspondente. Diso xa teñen noticia e nas Pontes non será unha excepción, vexan senón o Cartulario de Caaveiro.

Mosteiro de Caaveiro

Pouco a pouco esténdese e amplíase a zona cultivada, e teñen que vir máis e máis familias, pero moi pouco a pouco, pois refirome a longos espazos de tempos, a séculos. Como viron o número de parroquias das Pontes variará con paso do tempo. Nacen así as igrexas propias, co patróns coñecidos que son familias podentes, que

poden manter os cregos e os ornatos necesarios para o culto. Fúndanse ermidas e capelas, unhas nos barrios máis poboados e as outras mesmo no interior das igrexas parroquiais ou pegadas a elas. Foi un fenómeno común.

O paso do tempo tamén causa o abandono de moitos deses antigos núcleos de poboación e dos centros de culto a eles relacionados, pasou e pasa, polo que se desprazaban xentes doutros lugares.

Os beneficios curados, con dereito á cura de almas, ou sen el, son polo tanto froito da costume e dos tempos, e representan tamén un xeito máis de explotación do territorio e das xentes que o ocupan, pois a comunidade cristiá ten unha obrigas que cumprir en todos os sentidos da palabra, e a principal, despois do cumprimento do estipulado na doutrina, era a de manter en pe os edificios relixiosos que foron destinados para o culto. Durante séculos son moitas as familias que destinan a varios dos seus membros para a vida relixiosa, sexa esta do tipo que sexa, regular ou secular, sexan homes ou sexan mulleres.

Nas Pontes tamén abundan os centros de culto, e moitos hoxe xa non se sabe onde estaban, outros están a piques de perderse ata o rastro do edificio, se ben queda referencia documental, pois o exemplo deste traballo pode servir de referencia. A razón de que nunha zona concreta existan máis ou menos centros de culto veu determinada por varios parámetros, entre os cales destaco a existencia de anteriores centros de culto precristián (a ceo aberto) dos cales pouco ou nada sabemos, a de núcleos fortemente poboados, ou distantes doutros centros relixiosos matrices, e mesmo o poderío dalgunha familia nobre ou fidalga con ansias de destacar e fixar o patrimonio ó centro relixioso por eles fundado. Iso non so o fixo a nobreza máis antiga como símbolo de poder e de explotación territorial, senón que continuaron a facer os novos fidalgos e incluso a burguesía que nacerá moito máis tarde.

Como exemplos veremos varias das ermidas e capelas que se citan na visita do bispo Tello de Olivares, dalgunhas das cales xa ninguén se lembran dos patróns. Pois iso xa queda lonxe no tempo.

A chamada “nobreza vella” desaparece pois nada é eterno; refírome por exemplo ós Traba, os Trastámara, e veñen outros detrás deles. No caso desta zona serán os Valcárcel a partir do século XIV, e despois os membros da Casa de Lemos e Andrade. Os Valcárcel son os que ocuparán o lugar da nobreza antiga galega; e os condes de Lemos e a casa de Andrade fan o mesmo pouco tempo despois, aproveitando matrimonios e ocasións de apostarse ó lado da coroa, ou dos nobres galegos que abriron paso cara ós reinos de Castela e ás conquistas dos reinos do sur, en particular do de Granada.

Os novos señores da terra pouco se preocuparán da vila das Pontes, pois se hai que facer algo na vila ou nos seus arredores será a base de repartimentos entre os veciños, do que se ocupa o Xustiza Maior e os seus oficiais.

Dos beneficios eclesiásticos será a igrexa e as familias máis podentes quen se ocupen, sobre todo a partir do século XV coa chegada dos reis Isabel e Fernando e dos novos cargos nomeados por eles. Algúns destes cargos veñen a Galicia e mesmo se estrañan, sobre todo os eclesiásticos, pois ben esa especie de trapicheo dos beneficios eclesiásticos está tan enraizado e corrompido que o informe que lle elaboran á raíña con destino a Roma é demoledor. As familias poderosas son as donas de case todo e mesmo promoven para cargos de relevancia ós seus descendentes máis ambiciosos, para practicar o nepotismo máis exacerbado. Moitos negocian cos cargos esquecéndose do espiritual e nomean cregos sen ter en conta os mandamentos da Igrexa, cregos sen vocación e con ambición que manchan a labor dos que verdadeiramente cren e practican o decálogo escrupulosamente. Moitos teñen fillos que ata lexitiman para poder transferirle algún cargo importante. Os enviados polos reis Isabel e Fernando a Galicia son duros no informe, e comparan a situación co que pasaba tamén en Portugal. O informe elabórase entre o ano 1494 a 1495 e a reforma da Igrexa será imparabile, nesa reforma contemplase xa a ruptura con ese ancestral sistema. Moitas familias galegas perderán ese poder que mantiñan e viran outras con nomeamentos temporais, movíbeis, se ben o sistema tampouco será perfecto, pois o lastre era moi pesado xa que esta práctica formaba parte da sociedade e como tal admitíase e tolerábase, pero terán que purgarse os

métodos da concesión e mellorarse o cumprimento dos deberes dos eclesiásticos.

Os dereitos de presentación eclesiástica mercábanse por un período determinado a cambio dun canón establecido que era necesario satisfacerlle ó bispo, ó abade ou prior ou o propietario do beneficio. Nas Pontes, por exemplo será o mosteiro de san Salvador de Pedroso quen posúa algún destes beneficios curados como o de santa María de Vilavella⁶ e o resto son cabido mindoniense. Con moitos destes beneficios (sobre todo nos seus territorios) faise a casa de Andrade ó posicionarse ó lado da coroa, sobre todo no último terzo do século XV e no primeiro cuarto do século XVI, pois son os nobres de moda, os que máis poder acollen. Coa igrexa fan algo parecido, se ben manterán ruidosos e custosos preitos, o mesmo que os Condes de Lemos.

No caso que tratamos son beneficios que non reportan moitas rendas, hainos mellores pero tamén máis pobres. O de santa María das Pontes e o de san Xoán do Freixo non teñen dúbida ningunha e por iso se arriman a eles algunhas familias como os Sanjurjo de Montenegro e os Solloso; ou como os Pita de Castro⁷ no Freixo, pois eran uns novos ricos xa a mediados do XVII. Poden fundar capelas pois teñen con que, polo que algúns do seus descendentes teñen onde dicir misa e un patrimonio que garanta a súa supervivencia polo que ser crego xa era posible.

VISITA DO BISPO DON LUIS TELLO DE OLIVARES ÁS PONTES

Á hora de deixarlles parte da transcripción da visita cursada polo bispo don Luís Tello de Olivares, direilles tamén que estas descrições achegan moitos e interesantes datos pois describen o modo de vida dunha época xa distante no

⁶ CAL PARDO, ENRIQUE. EL MONASTERIO DE SAN SALVADOR DE PEDROSO EN TIERRAS DE GTRASANCOS. Colección documental. Deputación Provincial da Coruña 1984. Páxs. 72, 226.

⁷ Os pita de Castro, concretamente Gonzalo, casa xa cunha fidalga n aterra de Ortigueira, con dona Francisca Díaz de Robles, filla do vinculeiro da casa do soute en Santiago de Mera. Iso daralle o que lle falta ós seus descendentes, pois bens xa os teñen. Outro tanto ocorre cos descendentes de Rodrigo Maseda de Aguiar e da súa dona, una Mosocoso, pois os apelidos fidalgos son un garante para medrar, se non de todo, fan moito. Don Miguel de Cervantes deixounos unha magnífica descripción da fidalguía, e a ela os dirixo, a lectura de" El Ingenioso hidalgo" ven "como de molde", como diría o autor.

Lápida do bispo Don Luís Tello de Olivares, na catedral de Mondoñedo

tempo, que so podemos rememorar cos documentos, aínda que moitos maiores aínda se lembran de cando se nomeaban os cregos e de cando viñan recoller as rendas dos seus beneficios, ou levarllas os veciños ás bodegas ou ós hórreos da casa reitoral. Os últimos vestixios desta costume aínda non están moi lonxe.

Verán que nos fala da economía, do tipo de rendas, das costumes dos enterramentos e das honras, do valor do cotiá, das crenzas e da tradición, en fin, do que pasou á historia.

Ermidas, confrarías, capelas, montes e fragas, nomes de lugar, cabezas de gando, todo o que servía á vida da época e polo cal se desenvolvía, sen esquecer que na orixe do poboamento da diocese, desta e doutras moitas, estaba a igrexa, é en particular a figura dos bispos. Primeiro Bretoña e despois Mondoñedo na parte oriental de Galicia colindante con Asturias. Iria e Lugo, en fin todos estes vellos territorios que se cristianizaron ó longo de varios séculos, desde a romanización ata a chegada dos Suevos e dos Visigodos. Nas Pontes hai restos relacionados con esas épocas, e seguramente dormen ó lado dalgunha ermida, dalgún castro ou dalgunha vila altomedieval, no chan ou nun outeiro. Como verán ermidas había moitas, case tantas como núcleos rurais.

Como advertencia direi tamén que a paxinación do Libro de Visitas citado foi modificada en varias ocasións, figurando co número 31 como o orixinal, se ben tamén se indexa co número 1 e co 44, este último a lapis. O número 1 refírese ó primeiro folio onde se asentou a visita das Pontes e co 31 ó correspondente no libro. O 44 é una notación posterior, notación que se arrastra ó resto do libro.

Transcripción (do libro de visitas) da visita ás Pontes feita polo bispo don Luís Tello de Olivares no 1670

Santa María do Aparral. 29 de maio de 1670

Don Luís visita a parroquia de santa María de Aparral o 29 de maio do ano 1670, un día despois fai o propio na vila das Pontes. En santa María de Aparral⁸ atopa por cura ó Licenciado Luís de Casal. Os testemuños que comparecen diante do bispo e os que darán conta das preguntas efectuadas son: Pedro Domínguez, Miguel do Aparral e o fabricario⁹ Juan Vérez.

Dos froitos da igrexa perciben por metades o citado cura e dona María de Pallarés y Somoza, veciña de Viveiro e valen oitenta ducados. A metade con cura e a outra metade por padroado de leigos.

Pagase por loitosa 4 reais e na parroquia hai 24 veciños contando as viúvas.

⁸ LIBRO DE VISITAS DEL OBISPO DON LUIS TELLO DE OLIVARES. Fol. 51 do orixinal. Libro de la visita general del obispo Luis Tello de Olivares [tomo 1]
 Archivo Histórico Nacional, CLERO-SECULAR_REGULAR, L.6361
⁹ O encargado de xestionar os bens da fábrica da igrexa.

Beneficio y Patronazgo

“Otro si dixeron que dicho beneficio es de apresentar de Patronos legos y lo presenta ynsolidum la dha Doña María de Pallarés y Somoza= y es su presentación Ynsolidun se ha hecho título del al dho licenciado Luis do Casal.

Non ten bens nin facenda a cura, senón é unha casa: Excepto hasta seis brazas de casa cubierta que hicieron al dho cura para su habitación sino tra cosa alguna mas que las paredes losa y madera para cubrirla y asegurarla porque todo lo demás lo ha hecho el cura su costa y es suyo con su aira.

Os bens da fábrica son 16 fanegas de pan xunto á dita igrexa.

Os que tiñan posibles enterrábanse dentro da igrexa e os que non tiñan nada enterrábanos no cemiterio. Os ornatos da igrexa eran suficientes.

Había dúas confrarías. A do Santísimo Sacramento e a de Nosa Señora do Rosario. Os testigos continuaban respostando e din:

Capellanías

“Otro si dixeron que en la ermita de Nuestra Señora do Carballo inclusa en dha feligresía ay una capellanía colativa de que es patrón Jacobe da Carballeira vecino de dha fsia presbítero, tiene a su pafreecer quatro misas de pensión. Es capellán Santiago da Carballeira vecino de Roupas.

Hermitas

*Otro si dixeron y declararon que en dha fsia ay la dha Ermita de Nuestra Señora do Carballo de que es patrón y administrador de sus bienes Francisco Pardo y Alonso de Carballeda vecinos de dha fsia del Aparral y Alonso Douteiro vecino de Xermade **fundadores de dha Ermita** la qual tine los bienes siguientes”*

Os bens están próximos á citada ermida e máis no Aparral de Riba e valen cada ano 20 reais. Non hai nin dotación nin misas de aniversario. Hai un crego mercenario que é o citado Jacobe da Carballeira, ordenado a título de patrimonio.

O que resulta curioso e que á hora da morte dos homes pagaban por eles **“el capote, o capa, o sayo si le tienen o una cosa de estas y mas veinticinco maravedís de estrume y un roxelo de un año y as mujeres la saya y sayo mantilla y la mesma**

debición que los hombres y esto solo lo lleva el cura y el dho Bartolomé Pardo por razón de la dha mitad sin cura que lleva del dho Beneficio.” Aquí xa vemos un exemplo dun beneficio sen cura.

Para o día seguinte o bispo xa está na vila das Pontes, e dela deixa unha boa descrición, polo menos no que atinxe á igrexa é a todo o relacionado con ela.

Santa María das Pontes. 30 de maio de 1670

“En la villa de as Puentes de García Rodríguez a treinta días del mes de mayo del año de mil seiscientos y setenta años su Sra Ilma el Ilmo Señor Dotor D Luís Tello de Olivares mi Señor, Señor de la Ciudad y Obispado de Mondoñedo del Consejo de su Majestad andando en besita General de este Obispado por su persona visitó la iglesia parroquial de dha villa y su feligresía el Santísimo Sacramento pila bautismal y santos olios y todo lo demás que conforme al derecho debe ser visitado y abiendo predicado preguntado y enseñado la dotrina cristiana y confirmado prosiguió en dha besita en la manera siguiente:

Cura

Alló su Sra Ilma por cura de la dha villa y su feligresía al Ldo Felipe de la Peña y Baamonde que dio dha besita e yco el recibimento acostumbrado:

Beneficio y Patronazgo

Alló su Sra Ilma que los frutos de dho Beneficio, los cinco octavos de ellos son con cura //fol v// y los otros tres octavos restantes son sin ella y para averiguación de lo suso dho y del valor dedos frutos quien los lleva y goza y de quien es de presentar dho Beneficio que patronazgo tiene que Bienes y acienda tiene la fábrica de dha yglesia la cura si ay algún préstamo simple o capellanía colativa enque parte está fundada quienes son sus patronos que Bienes tiene en que parte están sitos y con quien lindan y que capellanes la sirven si ay ermitas o cofradías en dha iglesia, dotaciones, aniversarios, obras pías y si alguna persona lleva algunos bienes ocultos de la cura fábrica o mesa episcopal que clérigos mercenarios ay en dho beneficio o estudiantes mando su señoría ylma parecer delante de si a Franco Fez y a Fernando do Barro y a Juan Mouro y Antonio Fez, fabricante de dha iglesia, todos vecinos desta dha villa y su feligresía de los quales y de cada uno tomé y recibí el juramento en forma debida por dios y acen una señal de cruz que icieron en sus manos derechas debajo del prometieron de decir verdad y declararon lo siguiente.

Frutos

Dijeron que todos los frutos de dho beneficio balen cada un año quinientos ducados de los quales lleva dho cura cinco octavos y el dean y cabildo de la santa Yglesia cathedral de la ciudad de Mondoñedo un octavo y los otros dos octavos la casa y señorío de san Sadornino y no saben ni an tenido noticia que dha cura paga cosa alguna por razón de patronazgo de dho beneficio.

Otro si dijeron que no saben ni an llegado a su noticia que s epague coa alguna por razón de luctuosa por el hombre ni la mujer.// Fol//

Otro si dijeron y declararon que el dho beneficio eclesiástico es de presentar de su santidad vacando en su mes los cuatro del año y los otros quatro del dean y cabildo de dha santa iglesia de la ciud de Mondoñedo vacando en el suyo y los otros cuatro de los señores obispos de la ciud y Obispado de Mondoñedo vacando en su mes y esto lo saben por así averlo visto ser y pasar así y el dho Franco Fez de setenta años y el dho Fdo do Barro de quarenta y quatro y el dho Juo Mouro

de cinquenta y seis y el dho Anto Fez de treynta años a esta parte que tienen de buena acordanza y memoria y demás dello lo an oído decir a sus padres y abuelos y a otras pñas viejas y ancianas que decían averlo visto ser y pasar y que el dho Beneficio se presentaba en la conformidad referida y en esta conformidad se acá título y colación a los curas que lo avían llevado y percibido y cobrado sus frutos y rentas sin contradición ninguna y además dello lo avían oído decir a otros mayores sin que unos ni otros ni los testigos en el tpo que llevan dho de sus acordanzas ubiesen sabido oydo ni entendido otra cosa en contrario por que si fuera o pasara no dejaran de saberlo o tener dello alguna noticia por seren naturales de dha villa y fsia y criados en ella y ser todo muy público y notorio pública voz y fama y común opinión.

Vienes y acienda de la fábrica

Otro si dixeron que la cura tiene los vienes siguientes// fol//

Un formal de casa en que solían bebir los curas que con el tiempo se derribó y está junto a la iglesia detrás del Río qe manera que no se habita= una pieza de heredad en donde llaman Pena de Golpe, lleva diez anegas de sembradura poco más o menos= testa por una parte en el río pequeño y por otra parte en acienda de Diego Fez de Ginzo y por otra en acienda de los lugares de Chamoselo y se labran de beynte en beynte años=

Más otra pieza de monte a donde dicen as Barosas no saben de cierto lo que lleba ni con quien linda por no la conocer mas de aver oydo decir tenía dha cura en dha parte la dha pieza de monte=

Más otra pieza de monte en donde dicen Reboredo, tampoco saben lo que lleva ni con quién testa aunque le conocen y dhas piecas de monte también se labran de beynte en beynte años=

Otro si dexieron que el dho Beneficio tiene ducientos vecinos poco ms o menos con pobres y viudas y no saben que dho cura gtenga otros vienes ningunos=

Hacienda de la fábrica

Ytem dixeron y declararon que la fábrica de la Yglesia tiene los Ves siguientes=

Ytem dixeron y declararon que la fábrica de dha iglesia tiene los vienes siguientes=

Una leira de heredad sita junto a la calcada de la Puerta de la villa lleba

una anega de pan de sembradura testa en la dha calzada y en acienda del dho Licenciado Felipe de la Peña y Bamonde y en heredad de Miguel do Barro=

Mas tien dha fabrica ducientos ducados dados a censo a diferentes personas cuyos réditos y su cobranza corre por cuenta del fabriquero y dellos ha de dar todos los años=

Las otras leiras de heredad donde llaman Porto do Carballal de dos ferrados de pan de sembradura y las dos terceras partes della son de dha fabrica y la otra es de Rodrigo Maseda s testa todo en derredor en heredad de Franco da Fraga=

Y ansi mismo dixeron que los que se mueren en dha fsia y se entierren dentro de dha iglesia siedo persona de cabeza da dos reales (tachado: si quiere y si no) para dha fabrica así mesmo dixeron que el petitorio de dha fabrica bale cada año seys reales de los quales se pagan tres a la de la catedral de Mondo y que no saben dha fabrica tenga otros bienes algunos mas de los referidos

Hornamentos de la Yglesia

Otro si dixeron que dha iglesia tiene los ornatos siguientes: tres calices con sus patenas todo de plata= una caxa de plata en la cuesto día= otra cajida de lo mesmo en que se lleva el beatico a los enfermos= un relicario de plata sobre dorado para andar las procesiones= una cruz de plata para lo mesmo = un encensario de plata= una ampolla de plata para llebar el olio a los enfermos= unas crismeras con sus bases de plata= con su caxa de estaño= nueve sabanas de lienzo pzra los altares= tres toallas para los altares de lienzo y dos de alamanisco¹⁰ = tres paños

de manos= seys facalexas¹¹ de seda= dos de caparrosa ylo cardio= tres // folio// misales y un manual= quatro aras= quatro mesas de corporales= quatro pesefiadores= tres tafetanes pa los calices digo quatro= tres atriles dos candelercos daramio y dos de yerro= un caldero de cobre pa el agua Bendita= una linterna de cofa de oja de lata= una campanilla de senal otra en el pórtico de la iglesia= otras dos grandes en el campanario todas de metal= una unas andas para los difuntos= con su manto de pano negro con sus casullas= una de adamasco¹² verde y color ado= otra de adamasco blanco otra de lo mismo= otra de terciopelo negro= otra de adamasco colorado con su fenefa de tafetán¹³ otras cinco estolas y cinco manipulos de lo mismo, cinco albas de lienzo con sus amitos quatro de lienzo y dos

¹⁰ Alamanisco.

¹¹ Fazalejas, fazalexas: toalla para a cara.

¹² Damasco.

¹³ Tafetán.

de gaza= una pelliz de gaca nueva y otras dos de lienzo nuevas digo viejas= ds frontales el uno de tafetán doble con su cenefa colorada y verde= un tablero con dos caxones para los ornatos y un arca para guardar la ropa blanca y ornatos= tres mesas de altar no saben que dha iglesia tenga otros ornatos algunos si no es quatro binaxeras destano y un plato de lo mesmo para la caxa de los oleos=

Cofradías

Y asi mismo dixeron que en dha Yglesia ay tres cofradías la una del Santísimo Sacramento y la otra de Nuestra Sa del Rosario y la otra del Sr San Roque cada una de ellas de por si= y así mismo ay otra cofradía del Sr san Anto en la ermita del Sr San Salvador ynclusa en el lugar de Yllade desta fsia=

Capellanías

Otro si dixeron y declararon no aver en dha// fol 34// Yglesia y su fsia ninguna capellanía colativa ni nomenativa=

Hermitas

Y asi mismo dixeron y declararon aver en dha fsia nueve hermitas de la avocación de los santos siguientes=

La una de la avocación de nuestra ssr del Parano esta a cargo de Franco da Fraga e le an poner y repararla de todo lo necesario esta muy ml reparada e indecente de manera que no se puede decir misa en ella ni celebrar culto devino=

Otra de san Mamed estas no tienen vienes ni acienda rayz alguna ni mueble, tienen obligación a componerlas y repararlas de todo lo necesario los vecinos de los lugares donde están sitas no están con la decencia que se requiere y a la del carreiro le falta la puerta principal=

Otra a la avocación de nuestra señora en la aldea de Cervicol no tiene acienda ninguna, tienen obligación a componerla los vecinos de dho lugar; esta bien compuesta=

Otra a la avocación de nuestra señora a la aldea de Marraxón, está bien compuesta y decente para la obligación del culto devino y tienen obligación a componerla los vecinos de dho lugar; otra de la avocación de de san Martín en la aldea de la Rivera de Gondré, está bien compuesta, no tiene patrón ni acienda y

tienen obligación a componerla los vecinos de dho lugar=

Otra de la avocación de san Salvador en el lugar de Yllade esta bien compuesta y reparada de lo necesario, tienen obligación a componerla los // fol//vecinos de dho lugar=

Otra de la avocación de san Bicenno sita en el mesmo lugar, está bien compuesta y no tiene vienes algunos ni patrón por cuya quenta corra su decencia, tienen obligación a ella los vecinos=

Otra de la avocación de Santa María Madalena en el lugar da Beyga está indecente para la celebración del culto devino no tiene patrón ni vienes algunos, tienen obligación los vecinos de la villa componerla de todo lo necesario de manera que esté con el adorno que se requiere= y no saben aya otra ninguna ermita en dha fsia.

Y no ay ningún Prestamo simple¹⁴ en dha villa y fsia mas del que ba referido que lleva la casa de san sadornino=

Aniversarias

Otro si dixeron que en dha iglesia ay las misas de aniversario siguientes=

Primeramente una misa perpetua que dotó y fundó Anto Romero sobfe los dos tercios del lugar de san Bicenno de Andrés do Barro que la paga y de limosna dos reales.

Mas diez misas de aniversari en cada un año q fundó Ma Fez da Pena y se paga de limosna por todas diez misas tres reales que los pagan los erederos de Juo Rz llerma en cada un ano por los réditos de sesenta ducados que tienen de censo sobre las aciendas de Cruz das Ayras y leyras de la Puerta de la Villa en la casa en que bieben como consta de la escritura de censo que pasó delante Juo da Pena escribano desta juridn =// fol 35-48//

Otra misa q fundó Marina de Bay sobre un quarto de la casa que tenía en esta va y por ella dos reales de limosna y págalas Catalina Alonso.

Otras dos misas perpétuas q dotó María Gómez mujer q fue de Alonso Ramos da beyga y por ellas vte reales sobre el lugar de Melrán sito en el Freijo=

¹⁴ Préstamo

Otra misa de pensión perpetuamente y por ella dos reales dejó Ysabela Jorda desta fsia sobre el quarto de la casa que está frente de la Yglesia y la leyra de la puerta de la villa.

Otras seys misas de aniversario perpetua que dejó Catalina de Seara y de limosna dos reales por cada una sobre el lugar de san Mamed.

Otras quatro misas de pensión perpetuas sobre el lugar da Pena da Calbela y las dexó Bmé Gato=

Otras dos misas de pensión perpetuas y de limosna quatro reales sobre el tercio del lugar de Beyga que al presente lleva domingo Gómez do Chamoselo.

Otra misa perpetua sobre la casa que lleva Pedro Fez herrero vez desta villa y la dejó Luisa da Carballeira y por ella dos reales=

Otras dos misas perpetuas dejó Alonso de Candamil sobre la mitad de la leyra da Casa Grande dos Bidueiros y mas montes de san Momed y por ellas quatro reales.

Otras misas perpetuas q dejó la Gata Bella sobre un ducado de réditos de censo que pagan cada un ano Antonio da Costa de Gondre=// fol//

Otras dos misas perpetuas que pagan Juan da Pena e Juan de Corral y Juan Romeu desta villa por la parte que llevan del lugar do Chamoselo=

Otra misa perpetua que dejó Alonso de Fontao sobre la parte del lugar de Mrraxón de Riba que lleva Bartolomé de Fontao=

Otra misa perpetua que dejó Pedro de Cabeiro sobre el quarto del lugar da Balsa y de limosna dos reales no saben aya en dha iglesia otras misas de aniversario perpetua=

Dotaciones

Y asi mismo declararon aver en dha iglesia las sepulturas dtadas siguientes:

Una sepultura que dotó el capitán Alonso López de Ginzo en la capilla mayor de dha iglesia=

Otra sepultura y banco que dotó en dha capilla mayor Rodrigo Maseda y Aguiar por la qual dio a la fábrica una leyra de heredad que está ó Poroto do Carballal que va escripta en la hacienda de la fábrica=

Otra sepultura que dotó en el cuerpo de la iglesia Alonso de Cabeyro dio a la fábrica diez y seis reales por una bes= Y también dotó un banco.

Mas otra sepultura que dotó Alonso Ramos junto al altar de san Miguel dio por ella diez y seis reales a la fábrica.

Otras tres epulturas que dotó Pedro da Bouza las dos en el cuerpo de la iglesia y la otra juto al arco de la capilla mayor=

Otra sepultura que dotó Juan das Bellas da Beyga en dha iglesia junto al pulpito=

Otra sepultura que dotó Juan Mouro de cabo do bilar al lado derecho de medio de la iglesia.

Y que no saben aya otra ninguna sepultura dotada en dha iglesia=

Y que no ay ninguna bra pía ni dotación mas de las referidas=

Clérigos Mercenarios

Otro si dixeron que hay dos clérigos Mercenarios que son Gregorio Sanjurjo que se ordenó a título de capilla= y Miguel de Castro que se ordenó a título de patrimonio= Y que no ay ningún estudiante=

Y que no saben que persona alguna lleve ningunos vienes ocultos de la iglesia fábrica ni de la mesa episcopal y esto declararon y lo que llevan dho dixeron ser la verdad so cargo del juramento que tienen fecho en que se afirman y reterficaron y dho Juan Mouro y Antonio Fernández lo firmaron con el dho cura en cuya presencia se yco este ymbentario y los más no lo firmaron por no saber y el dho Francisco Fernández dixo ser de edad de ochenta y mas anos poco mas o menos tiempo y el dho Fernando do Barro de hedad de sesenta años poco mas o menos y el dho Juan Mouro de setenta anos poco mas o menos y el dho Antonio Fernández de quarenta y siete anos pico mas o menos tiempo y que mandó su Señoría Ilustrísima que el primero que entrare tenga obligación a recibir por este ynbentario todos los vecinos en el mencionados de la fábrica y ornamentos de la iglesia// fol...// y el que saliere se los entregue por el por quenta y reuento mandola y poniéndola en este libro para que se sepa lo que sea mande o falte para que no aya fraude y lo cumplan anti pena de escomunió mayor y de dos ducados y el cura tenga muy dado de que se oserbe este mandato y se alle presente a la entrega y recibimiento de dhos vecinos so la dha pena y de otros dos ducados aplicados unos y ogtros para

el besitador que viniera a besitar y no allare cumplido lo suso dho= Ya si mismo su señoría Ylma mandó se ponga un tanto deste apeo en el libro de la Fábrica de dha iglesia para que en todas partes conste ansi é to notario doy fe lommando y firmo su señoría Ylma.

Sinatura e rúbrica de: Pheliphe de la Peña y Baamonde.

Antonio.....

Juan Mouro.

Ante mí Francisco Díaz.

Santa María de Espiñaredo

Cruceiro de Sta. María de Espiñaredo

15 Libro de Visitas o folio 55.

A visita¹⁵ a santa María de Espiñaredo cursase o dous de xuño do ano 1670, nela está por cura a don Francisco Mandiá y Sande. Os froitos do beneficio valéan cen ducados en cada ano e son todos do cura.

A presentación do beneficio corresponde por terzas ó Cabildo de Mondoñedo é máis ó Prior e convento de san Xoán de Caaveiro. A parroquia era atravesada polo Camiño Francés e contaba con 25 veciños.

Na citada freguesía había dúas ermidas, unha era a de santa Baia e a outra a de santa Mariña.

Destacan os aniversarios fundados por varios veciños, entre eles as de Catalina Vázquez de Serantes, muller de Alonso do Pico do Porto Ferreiro, e máis as do licenciado Bartolomé Vázquez de Serantes¹⁶, descendentes da casa de Serantes e dos Valcárcel. Hai varias sepulturas dotadas, como son as de Alonso Fernández na capela maior e na de san Bartolomeu, a de Juan Fernández baixo o altar de Nosa Señora; e outra de Alonso Fernández de Porto Ferreiro. Isto é o que declaran os veciños Juan Fernández e Pedro Fernández, xunto co cura que está presente.

Santa María de Vilavella

Pola mesma época a freguesía de santa María de Vilavella, que era atravesada polo Camiño Francés, contaba con 100 veciños (con viúvas incluídas) segundo o declaran as testemuñas no libro de visitas da parroquia¹⁷, onde había a capelanía de santo Andrés, da que era patrón Juan Romeu veciño de santa Marta de Ribadeume (pertencente ó arcebispado de Santiago) e máis a ermida de san Cristovo, a cal non tiña patrón.

16 Estas últimas segundo din os testemoñas págalas un hijo del secretario Francisco Freire de Andrade vecino de Ares. Folio 58.

17 Libro de Visitas, do folio 60 ó 63 do orixinal. A visita desta parroquia fixérona o dous de xuño do ano 1670 e estaba por cura o licenciado Juan da Bouza. O citado beneficio parroquial posuía uns froitos valorados en 240 ducados, dos cales os cinco oitavos levabaos o cura, e os outro sete oitavos eran da casa de san Sadornio. Nesta parroquia non se pagaba loitosa. Neste caso as testemuñas eran: Juan Prieto, Pedro Gato e Juan de Zebreiro, o cal sabía asinar.

San Xoán do Freixo¹⁸

O bispo chega ó Freixo o día tres de xuño e nesa parroquia pontesa está por cura o licenciado do Antonio de Montenegro Sanxurxo, apelido que como xa sabemos, ten a súa orixe na casa de Montenegro nas terras vilalbesas e que desde o século XV expande o seu poder polas terras do bispado de Mondoñedo e parte do de Lugo.

O beneficio de san Xoán do freixo tiña os cinco oitavos dos seus froitos con cura, e os outros tres en el, cuxo valor era de 150 ducados ó ano, repartidos entre o citado cura e máis o deán e máis o cabido da igrexa mindoniense. Nesta parroquia págase loitosa segundo o indican os testemuñas: “otro si dixeron que los que mueren en dha feligresía pagan luctuosa la capa capote o sayo si es hombre. Y si no medio armentío o por el un ducado y la mujer la saya o sayo y tres ferrados de pan y dos roxelos los cuales lleva el dho cura y cabildo como lleban la renta del.”

Os dereitos de presentación do beneficio era do citado cabido mindoniense e da súa santidad, pero o que si destaca, con respecto a outras parroquias pontesas, era os bens e a facenda “da cura” e máis os da fábrica da igrexa. Os da cura eran: unha casa de xunto a igrexa cos seus currais e demais servizos, unha herdade de sete ferrados de pan xunto do campanario, que estaba separado da igrexa; unha porción de monte cerrado, xunto da citada igrexa, de media fanega de sementeira; unha peza de herdade en Vilarmajor; un monte e fraga bravos en san Xoán da Insua;

¹⁸ Folio 68r-73v. Neste libro non se cumpren as normas de paxinación, pois o recto neste caso puxéronlle un número par é o verso (ou vuelto) o impar.

unha peza de monte de dez ferrados no lugar das Lamelas; e outra peza de monte en san Xoán de Insua. Os da Fábrica eran: Unha peza de Fraga en san Xoán de Insua; unha horta de tres ferrados fronte da porta da casa do cura; unha fanega de terreo xunto do Porto da Igrexa e outra fanega de pan en san Xoán de Insua. A fábrica da igrexa tamén tiña gando distribuído en diferentes lugares: catro eguas, tres no monte de Irixoa e unha no monte da Gañidoira; unha vaca de dez no curral de Antonio de Galdo; unha xovenca de catro anos, libre; outra de tres anos e na mesma condición; no curral de María Alonso de la Peña Moura había dous bois de dez anos e unha vaca de nove e unha xovenca de tres; no curral de Domingo das Bellas unha vaca cunha becerria de sete anos, a metade era do criador; no curral de Alonso Pérez había unha vaca de oito anos e unha xovenca de dous da que ten a cuarta parte o criador e unha vaca de sete anos, libre. Ademais tiña o petitorio e cobrábase por cada defunto que se enterrase na capela maior oito reais e tres os que se enterraban no corpo da igrexa. Na fregesía había 64 veciños.

Ornatos de la Yglesia

Entre os ornatos da igrexa destacan tres cálices, un relicario de prata para as procesións e unha cruz grande. Destacan tamén os frontais de “guadamacil pintados y otra cama que esive el Jueves Santo que tiene nueve paños pintados con sus figuras”.

Cofradías

Tres confrarías: a de Nosa Señora do Rosario, a do Santísimo Sacramento e outra do señor San Roque.

Capelanías

Unha capelanía de san Xoán da que era capelán Luís Pita de Castro, ordenado para tal fin, cuxo patrón era o cura, se ben non saben quen a fundo si saben que está fundada sobre o lugar da Galgueira e o das Cobas e sobre o lugar de san Tomé que chaman Couce Seco, Valen os tres cinco centos cincuenta ducados e rendan ó ano seis fanegas de pan e seis capóns. Tiña de pensión dez misas ó ano.

Ermidas

“ Otro si dixeron que en dha feligresía ay quatro Ermitas. La una de la advocación de San Miguel de sanguinedo es patrón della Gonzalo de castro (Gonzalo Pita de Castro)...

Otra de la advocación del Señor Santo Tomé de que es patrón el dho Gonzalo de Castro que tiene obligación de componerlo de todo lo necesario, tiene cinco cabezas de bueyes y vacas grandes y pequeñas ...

Otra de la advocación de Nuestra Señora de la Peña de Francia de que es patrón Luís Durán¹⁹ ...

Otra de Nuestra Señora de Merlán de que es patrón Pedro González ...”

Todas estaban ben compostas e tiñan o necesario para o culto.

Aniversarias

Otro si dixeron que en dha feligresías ay las Aniversarias siguientes=

“Primeramente veinte misas de Aniversario perpétuas que dejó el Comisario Rodrigo Díaz de Montenegro (o que costeou o cáliz de plata) sobre todos los bienes raíces que quedaron a su muerte.

Otras quatro misas de aniversario perpétuas que dejó Gonzalo de Castro sobre todos los lugares de Sanguinedoy por ellos dos reales de plata por cada una y de comer al cura.

Otra misa de aniversario perpetua que dejó Alonso de Castro sobre las fragas montes e molino da Fraga Gorda.

Más dos misas perpetuas que dejó Pedro da Bouza do Cal vecino de las Grañas de Sor sobre la mitad del lugar do Chao do Freixo

A de dar el llevador de comer al primero juntamente con los clérigos y si no

¹⁹ Luís Durán Sanjurjo. Desta capela e dos seus fundadores xa me ocupei noutro número desta revista.

dos reales=

Otra misa de aniversario perpetuo que dejó Juan// folio 72 v// Gómez sobre la mitad del lugar das Lamelas= Otra misa de aniversario perpetuo que dejó Alonso de Seoane sobre el lugar de santo Tomé=

Otra misa de Aniversario que dejó Juan Vizoso sobre la leyra que está arriba de la ermita de santo Tomé=

Otra misa de aniversario perpetua que dejó María Fernández Dada sobre el lugar Dada=

Otra misa de aniversario perpetua que dejó María Fernández dos Candedos sobre la casa del lugar dos Candedos=

Otra misa de aniversario perpetua que dejó Luís Durán sobre el lugar y hacienda que tenía en el lugar da Insoa de Bay.

Otra misa de aniversario perpetua sobre el prado do Seixo que leva el cura con la dha carga y pensión=

Otras dos misas de aniversario perpetua que dejó Juan Fernández da Rega sobre el lugar da Rega, pagalas Andrés de Gabeiras=

Otras seis misas de aniversario perpetuas que dejó Antonio de Montouto sobre el lugar donde vive=”

Ademais xestas deixaron misas perpetuas: Pedro de Gabeiras da Casa da Bouza sobre do souto do cal da Cubela²⁰ sito na freguesía de Senra. Outros aniversarios foron os de Juan López da casa da Bouza.

Dotacións

Nesta igrexa so había dúas dotacións, unha era un banco e asiento dotado por

²⁰ Canle da Cubela, refírese a una canle dunha cuba pequena dunha ferrería que había en san Xiao de Senra, Ortigueira.

Bartolomé do Castro e outro feito por Juan García.

Clérigos mercenarios

Nesta feligresía había dous cregos mercenarios: “ el uno llamado Ygnacio García ordenose a título de patrimonio= Y el otro Juan Fernández de Santomé también ordenado a título de una capellanía = Y no saben aya ningún estudiante.

Os testigos foron Juan de Gabeiras e Bartolomé do Casgtro, os dous de cuarenta anos, e máis o “primiciero” ²¹ Juan Pérez de cuafronta e dous.

Santa María Fiz del Deveso. 4 de xuño do 1670

Uns días despois e seguindo un racional percorrido por outras parroquias, chega o bispo ó Deveso, outra parroquia pontesa que lle quedaba por visitar. Nela está por cura o licenciado Juan de Ramil, o cal informa segundo o preguntado comezando polo valor do citado beneficio metade con cura que era de 200 reais.

Relativo á paga de loitosa dixeron que “ Otro si dixeron que se paga de luctuosa por los difuntos que se mueren en dha feligresía el hombre la capa o capote y saio y de la mujer siendo viuda el faldellín y sayo y tres ferados de pan o tres rogelos de un año o seis reales por ellos = medio armentío²² u ocho reales por el todo lo qual

²¹ Primicias, de aí ven o de primiciero.

²² Os roxelos eran crias de ovella e os armentíos eran bois de menos de tres anos, aínda que noutras ocasións pódese referir a un rebaño de gando vacún.

lleva el cura la mitad y la otra mitad Phelippe de León y Juan Tenfreiro su hermano.”

O padroado pertence ós herdeiros dos irmáns Felipe de León e Juan Tenreiro, “ y esto lo saben por aberlo visto ser e pasar así y aberlo oído a los padres y abuelos y a otras personas ancianas y ser público y notorio pública voz y fama y pública opinión ” . Para que se note o valor que tiña a palabra.

Polo que respecta ós bens e facenda da cura e da fábrica eran moi poucos. O número de veciños da parroquia que eran 20 tampouco daba para moito. Os ornatos da igrexa eran suficientes e había dúas confrarías, a do Santísimo e a de Nosa Señora do Rosario. Non había nesta freguesía nin ermidas nin capelanías.

Aniversarios. Polo que respecta ós aniversarios aquí destaca a familia Pita, pois Juan Pita deixou misas de aniversario sobre os lugares de Rocemonde (topónimo de orixe xermánica, pola terminación “münde”) e de San Pedro; e Pedro Pita tamén deixou misas fundadas sobre do lugar do Muiño. Non había ningunha dotación.

Bueno, aí queda unha pequena mostra de como se vivía e de como se morría, pois no libro de visitas quedaron escritas algunha das tradicións e as formas de render culto á morte no século XVII nas Pontes. Descricións meticulosas dos vestidos, das ofrendas e mesmo da diversidade de algunhas ofrendas, pois non era igual en todas as parroquias, xa que a riqueza destas tampouco o era. As visitas ad Límina tiñan como obxectivo a de elaborar un informe do estado da diocese gobernada polo bispo, informe que se debía entregar na visita efectuada a Roma con motivo da visita ós templos de san Pedro e san Pablo. Nestas visitas o protocolo era o mesmo para todos os lugares visitados e o interese do bispo era o de velar polo bo goberno das parroquias da diocese así como no eido moral e no espiritual. Don Luís xa non poderá repetir a viaxe polo motivo que xa lles contei, pero o traballo ordenado por el foi escrupuloso e a él os remito.

O AGRARISMO ORTEGANO, O “PITISMO” E AS PONTES

Autor:

Anxo M. Rosende Fernández

Licenciado en Xeografía e Historia, historiador

Director do Instituto Galego de formación en acuicultura

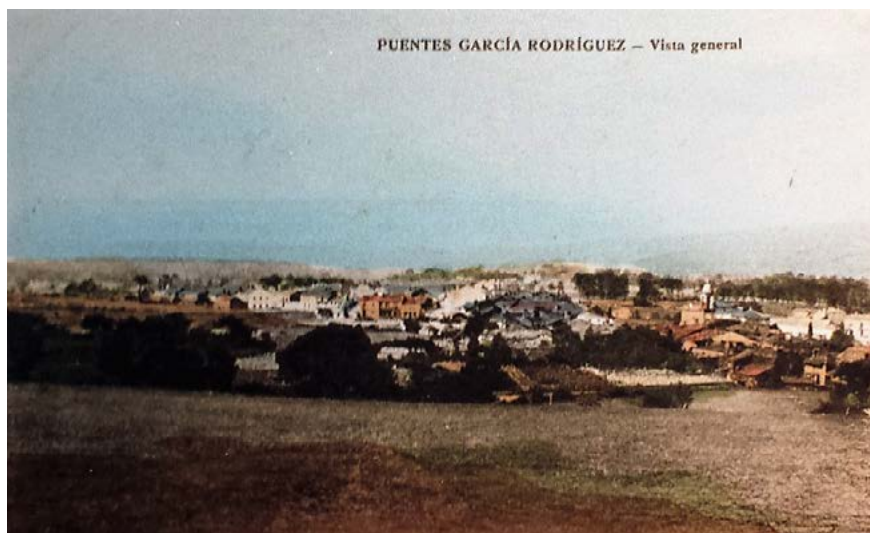

O AGRARISMO ORTEGANO, O "PITISMO" E AS PONTES

A política local da Restauración á IIª República

Nas tres primeiras décadas do século XX a vila de Santa Marta de Ortigueira era a cabeza reitora dun distrito xudicial que incluía os concellos de Ortigueira, Mañón, Moeche, Cedeira, Cerdido, As Somozas e As Pontes. O distrito proporcionaba un acta de deputado a Cortes dentro do sistema político da Restauración, que se caracterizaba por unha elevada dose de influencias que xestaban toda unha rede de relacións persoais e clientelares que ían dende os ministerios ás mesas electorais dos distintos concellos.

Os concellos do distrito xudicial de Ortigueira eran un perfecto exemplo do funcionamento dese entramado clientelar do "turnismo" dos partidos de notables liberal e conservador, e as alcaldías e a acta de deputado a Cortes os principais obxectivos dos líderes políticos.

As Pontes nunha fotografía coloreada da época

En 1905 o distrito contaba con 8.302 votantes, distribuídos desta forma por concellos: Ortigueira, 3.398 (40,93%). Cedeira, 1.075 (12,95%). As Pontes, 905 (10,90%). Mañón, 898 (10,82%). As Somozas, 803 (9,67%). Moeche, 633 (7,62%). Cerdido, 590 (7,11%).

En cada concello, a estrutura institucional local chegaba ata as parroquias. Cada unha delas contaba cun alcalde pedáneo como enlace "oficial" co concello e na corporación municipal había un número de postos acorde á poboación do municipio, sendo os cargos máis importantes os de alcalde, os de tenente de alcalde e os de síndicos.

O peso demográfico do concello ortigueirés no distrito facía da vila de Santa Marta de Ortigueira o lugar onde se dirimía e decidía non só o devir político do concello senón tamén de toda a comarca. As relacións entre os grupos conservadores e liberais dos distintos líderes municipais, que en moitos casos chegaban a formar clans familiares, eran estreitas, e por riba deles aparecía a figura do deputado a Cortes polo distrito, case como remate do escalonamento de poder.

O distrito de Ortigueira contaba nese posto co liberal monterista e fundador de *La Voz de Galicia*, Juan Fernández Latorre, ata a súa renuncia en 1910. No seu lugar deixa a Alonso Gullón y García Prieto, que manexará o posto dende entón pasándollo temporalmente a Sánchez Anido e a Carlos Albert y Despujol en 1923.

O sistema da Restauración empeza a dar os primeiros síntomas de esgotamento a medida que vai avanzando a década dos anos dez, algo visible no distrito ortegano: se Juan Fernández Latorre tivera que gañar o apoio dos grupos liberais locais para facerse en 1891 coa acta de deputado a Cortes e realizar xestións de impulso de melloras na comarca para promocionarse nela, a partir de 1910 tanto Gullón como os seus sucesores non son vistos máis que coma "cuneros", que era o término utilizado para referirse aos deputados nomeados polas distintas faccións dende Madrid sen que tiveran ningún vencello co distrito que representaban, o que non deixaba de ser un síntoma da progresiva perda de forza e de influencia dos grupos políticos locais.

Os tempos da Ditadura de Primo de Rivera chegan cando o sistema da Restauración esmorecera. Nos concellos o poder pasa a mans de sectores conservadores non

excesivamente implicados na política do réxime anterior e téntase formar un partido único, a Unión Patriótica. Por riba deles estaba a autoridade gobernativa militar.

A medida que se foi vendo que a Ditadura viñera para quedarse, e non con carácter transitorio, iniciou a súa decadencia. Nos anos finais, cos tamén militares Berenguer e Aznar ao fronte, tentouse unha desesperada volta atrás e nos concellos serán nomeados os políticos que detentaban o poder no momento do golpe de estado. Pero eran outros tempos e a sociedade civil abrira novos camiños.

No distrito ortegano os novos camiños marcábaos o agrarismo, que se desenvolvera ata sentar as bases dunha alternativa viable á “vella política”, o “pitismo”, triunfante na IIª República ata a chegada da Fronte Popular.¹

O agrarismo ortegano

O agrarismo foi, sen dúbida, o máis importante movemento social vivido na bisbarra nas tres primeiras décadas do século XX.² Caracterizouse polo fomento da modernización do agro en base a un asociacionismo agrario promovido por unha “intelixencia” concienciada e terá un extraordinario éxito tanto en capacidade organizativa do campesiñado como na posta en marcha de anovadoras iniciativas de modernización da produción e de comercialización dos seus produtos.

¹ Sobre a vida política ortegana no período pódese consultar: Rosende, A. **O agrarismo na comarca do Ortegal (1893-1936)**. Edicións do Castro. Sada, 1988. Grandío, E. “Idade Contemporánea” en **Historia de Ortigueira**. Vía Láctea. A Coruña, 1999.

² Tivemos a oportunidade de estudar o agrarismo ortegano no libro anteriormente citado e noutros artigos.

Para a consecución destes logros andouse un longo camiño que arranca en 1893 e triunfa de forma definitiva a partir de 1926, xa co agrarismo agrupado na Federación Agraria de Ortigueira, creación de Leandro Pita Sánchez-Boado.

Leandro Pita Sánchez-Boado era un membro da fidalguía ortigueiresa que a cabalo entre os séculos XIX e XX formaba parte do círculo liberal local de filiación monterista. De fondos convencementos rexionalistas e rexeneracionistas, a partir de 1913 toma o testemuño do seu irmán Luciano -primeiro impulsor do fomento agrario na comarca, falecido prematuramente- e de forma progresiva vai abandonando a participación na política local e céntrase no fomento dun asociacionismo agrario desligado de influencias políticas, que el mesmo denominaba “libre” ou “neutro”. O obxectivo era a mellora das condicións de vida do campesiñado a través da modernización da produción e da comercialización dos seus produtos apoiándose no cooperativismo.

En moitas das parroquias do concello de Ortigueira foron xurdindo sociedades de seguros mutuos que se transformarán en sindicatos agrarios que proporcionaban aos seus asociados vantaxes na merca de produtos, no acceso a maquinaria, a venda directa de gando... en definitiva, beneficios económicos que axudaron a xerar nas parroquias cambios sociais anovadores.

O agrarismo “neutro” estaba lonxe de supor unha ameaza á orde social establecida, pero situábase fóra do control dos políticos locais da Restauración e da influencia dos curas das parroquias. Isto fai que entre 1918 e 1926 teña que enfrontarse á rápida extensión do asociacionismo católico-agrario liderado polo avogado Eugenio Vázquez Gundín, que compite polo predominio social no agro ortegano.

Os dous modelos poxarán coas mesmas armas: o cooperativismo e a propaganda. Para esta última, o semanario *La Voz de Ortigueira* actuaba como voceiro dos “neutros” e Acción Agraria como voceiro dos católicos.

Á altura de 1926, ano no que falece Leandro Pita Sánchez-Boado, desaparece o sindicalismo católico-agrario e a Federación Agraria de Ortigueira, que aglutinaba todo o asociacionismo “neutro”, comeza unha época de esplendor que dura ata 1936, baixo a dirección de Leandro Pita Romero e Jesús Fojo Díaz.

Leandro Pita Romero e a Federación Agraria de Ortigueira

Leandro Pita Romero

A Federación Agraria de Ortigueira transcenderá o ámbito territorial do seu concello de orixe, incorporando sindicatos agrarios, sociedades de seguros mutuos de gando e outras sociedades de Mañón, Cerdido, Moeche, As Somozas, Cedeira e As Pontes. De 12 sociedades adheridas en 1920 chegará a contar con 45 en 1934, que aportaban 3.500 socios, cunha media de aproximadamente 50 socios por agrupación.

Dende 1926 estaba á súa fronte Leandro Pita Romero, fillo do seu fundador e ata entón presidente.

Era un xove avogado que coqueteara co galeguismo nos seus anos de estudante universitario en Compostela, exercera o periodismo en Madrid e na Coruña -chegando a ser director de *El Orzán*-, participara das Irmandades da Fala da cidade herculina e se incorporara ao agrarismo ortegano da man do seu pai.

Con Leandro Pita Sánchez-Boado fora dándose a coñecer polas parroquias ortigueiras nos sectores relacionados co asociacionismo agrario pero tamén coas sociedades de emigrados a América -coas que o seu pai estaba así mesmo vinculado-. O seu don de xentes, a súa capacidade oratoria e a súa ambición política evidéncianse ben cedo e xa en 1923 un total de 128 persoas das distintas parroquias do concello

asinan unha carta para publicar en *La Voz de Ortigueira* e en *Acción Agraria* pedíndolle "(...) que sea (...) nuestro futuro representante en las nuevas Cortes".³

Na carta, escrita dous meses despois do alzamento militar de Primo de Rivera, arremétese contra a "vella política", considéraselle como "(...) el único llamado a ser nuestro futuro e indiscutido diputado" e defínese o perfil dos seus apoios na comarca naqueles que contribúen ao progreso social grazas "(...) a nuestro propio esfuerzo, al dinero y al entusiasmo de los que allá en América luchan y trabajan, y a los que aquí, libres de toda filiación política y luchando siempre contra la resistencia y dificultades de los llamados políticos, habéis sabido orientarnos, dirigirnos y defendernos".

Sen embargo, aínda non era o momento de Pita Romero, cun réxime que tentará o control político a través da Unión Patriótica, o pretendido partido único que no distrito organizárase cunha xunta central na que os concellos de Ortigueira e de Cedeira terán 5 representantes cada un, os de Mañón e Cerdido contarán con 3 e o das Pontes con 2: José María Fernández e Manuel Crecente Veiga.⁴

Leandro Pita Romero utilizará sabiamente a influencia social da Federación Agraria de Ortigueira para, dende a súa presidencia, labrar a súa carreira política. Para iso, coa axuda do seu amigo e principal colaborador Jesús Fojo Díaz -propietario e director de *La Voz de Ortigueira*- reorganizará e perfeccionará os principais ámbitos de acción da "Agraria": os seguros mutuos do gando, a venda directa de vacún, a venda de consumos (maquinaria, fertilizantes, produtos parasitocidas e sementes) e a mellora da cabana gandeira (con campañas de vacinación, o establecemento de paradas de sementais seleccionados e os concursos de gando).

Os bos resultados económicos que proporcionaban ao campesiñado propietario fixo que a organización medrase continuamente en número de adheridos e en volume das súas actuacións. Ao iniciarse o ano 1926 a Federación Agraria de Ortigueira contaba con 32 sociedades adheridas, que supoñían un total de 1.592 socios, a unha media de case 50 por entidade. O seu ámbito territorial estaba nas parroquias do concello

³ *La Voz de Ortigueira*, nº 392, 18-11-1923. p.1.

⁴ *La Voz de Ortigueira*, nº 425, 05-07-1924. p.4. *Acción Agraria*, nº 134, 10-07-1924. p.2.

de Ortigueira pero tamén se estendía a algunhas de Mañón (Mañón, O Barqueiro), Cerdido (Casares) e Moeche (Moeche, Labacengos). A partir de 1926, o ámbito de influencia refórzase neses concellos e amplíase ao resto dos do distrito: Cedeira (Cervo, San Román de Montoxo), As Somozas (Recemel, As Somozas) e As Pontes. É o período de esplendor dos agrarios orteganos, que se sitúan con gran capacidade de influencia social en toda a comarca ao chegar a contar con máis de 3.500 asociados de 45 sociedades adheridas.

O agrarismo nas Pontes

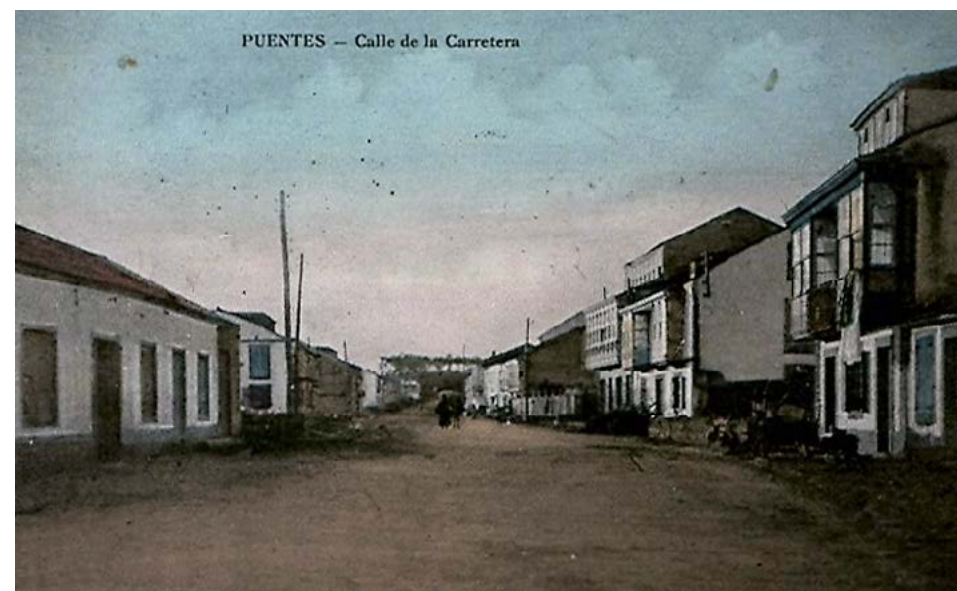
O agrarismo expándese tardiamente no concello das Pontes. Sabemos que en 1920 constituíuse no Deveso un sindicato de filiación católico-agraria que estaba entre as 91 sociedades adheridas á Federación Católico-Agraria de A Coruña, xunto con 12 de Ortigueira, 3 de Cedeira, 3 de Moeche, 1 de Cerdido e 1 das Somozas, pero haberá que agardar ata 1929 para que se empecen a constituír sindicatos agrarios que se irán adherindo á Federación Agraria de Ortigueira.

Nese ano créase o Sindicato Agrario de San Mamede, que na relación de entidades federadas á "Agraria" conservada no Arquivo Municipal de Ortigueira contaba xa entón con 99 asociados e estaba presidido por Adriano Fernández Fernández.⁵

E en 1931 constituíranse os sindicatos do Freixo (liderado por Manuel Durán) e o de Santa María das Pontes, que tamén se suman á Federación.

Todos compartían nos seus estatutos os mesmos obxectivos: a/ o seguro do gando, b/ a importacións de produtos de aplicación na industria agropecuaria, c/ a venda de gando nas prazas consumidoras, d/ o crédito rural, e/ o fomento dos concursos de

⁵ A directiva do sindicato estaba completada por: Vicepresidente.- Valeriano Caabeiro Silva. Secretario.- Urbano Corral. Tesoureiro.- Francisco Otero Cebreiro. Contador.- José Pardo Cao. Vocais.- Aniceto Corral, José Fernández, Manuel Nero, Antonio Romero, Marcelino Corral, Manuel Fernández, Miguel Echarte e José Roca. (*La Voz de Ortigueira*, nº 681. 01-06-1929. p.5)

Fotografía coloreada da época de As Pontes

gando, paradas de sementais selectos e demais intereses campesiños e f/ o exercicio de toda acción legal encamiñada ao melloramento da condición social e económica dos seus asociados.

Semella que o sindicato de San Mamede foi o máis activo dos tres pontenses.

En 1933 conseguiu unha subvención governamental de 400 pesetas que *La Voz de Ortigueira* atribuíu ás xestións realizadas por Pita Romero e que a xunta xeral do sindicato acorda por unanimidade destinar á adquisicións de catro arados.⁶

En 1934 será o sindicato que primeiro e con máis entusiasmo se comprometa ao subministro de leite para o proxecto estrela da "Agraria": a posta en funcionamento dunha fábrica cooperativa de queixos e manteiga (1934-1935). É por iso que se establecerá a ruta inicial de recollida de leite para a mesma enlazando As Pontes con Ortigueira, con depósitos de recollida nos sindicatos de San Mamede (a cargo

⁶ *La Voz de Ortigueira*, nº 870. 14-01-1933. p.5.

de Adriano Fernández), O Freixo (dous depósitos, un na Igrexa e outro en Panda da Da), As Grañas, As Neves e Devesos. Máis tarde estenderase ás proximidades da vila das Pontes, e a parroquia do Deveso ofrecerá 60 litros diarios⁷. O de San Mamede comprometérase a proporcionar o 50% dos 250 litros ao día que a fábrica demandaba.

Poda que este protagonismo do sindicato de San Mamede xustifique que na súa representación José Naseiro sexa elixido como un dos sete vocais que formaban parte da xunta directiva da Federación en 1935.⁸

O “pitismo”

A expansión do asociacionismo agrario ortegano a todos os concellos do distrito ía paralela á promoción da figura de Leandro Pita Romero, creándose un movemento que se coñecerá como “pitismo” ou, mellor, falarase de “pitistas” ao referirse aos seguidores do avogado santamartés.

Nos derradeiros momentos da monarquía volven a aparecer na escena política da comarca os representantes da “vella política” da Restauración, pero se había unha forza organizada, modernizadora no económico e limpa no pasado político esa era a Federación Agraria de Ortigueira, e, con ela, a opción política que o seu líder representaba.

Nas eleccións municipais do 12 de abril de 1931 presentáronse nos concellos dúas opcións principais: a monárquica e a republicana.

No distrito de Ortigueira a primeira delas correspondía á Unión Monárquica -que

⁷ *La Voz de Ortigueira*, nº 980. 16-02-1935. p.2

⁸ Acta da xunta xeral ordinaria dos representantes natos das entidades federadas á Federación Agraria de Ortigueira, 10-03-1935.

Asistentes ao mitin de Pita Romero nas Pontes o 30 de novembro de 1930

Dámaso Calvo Moreiras lideraba desde a vila santamartesa- e aos liberais “gullonistas” das Pontes. En realidade, os membros das faccións enfrontadas durante os anos da Restauración terminarán xuntando forzas detrás de ex-deputado “cunero” Gullón y García Prieto, o que *La Voz de Ortigueira* interpretaba así: “(...) separados antaño por una competencia de caciquismo, (...) los une su propia condición de caciques en destierro que pugnan por defender la influencia política que se les va”.⁹

Canto á opción republicana, no distrito acabará sendo a denominada “agraria-republicana”, que Pita Romero empeza a organizar dende que a mediados de 1930 inicia a propaganda da súa candidatura a unhas previstas eleccións a deputados a Cortes.

O día 3 de agosto celebra en Santa Marta de Ortigueira un mitin onde fará a “presentación de su candidatura por este distrito (...) y explicará el alcance y programa de su actuación política en este país”.¹⁰

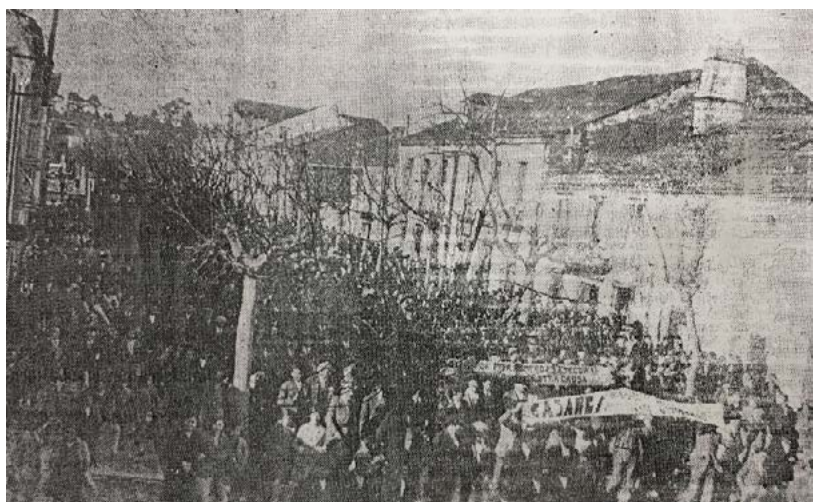
⁹ *La Voz de Ortigueira*, nº 774. 14-03-1931, p.1.

¹⁰ *La Voz de Ortigueira*, nº 741. 26-07-1930, p. 1.

Diante dun numeroso público chegado de toda a comarca expón un programa simple baseado na súa condición de ortegano e representante do campesiñado do distrito fronte ao dominio tradicional dos deputados "cuneros" que só se beneficiaron do cargo para satisfacer intereses persoais e de partido. Así mesmo, defínese como liberal e independente, sostén que sempre porá os intereses da comarca por riba do partido ao que se poida afiliar algún día e que loitará pola rexeneración agraria, a mellora dos portos e o fomento da industria pesqueira.

Respecto do poder municipal, manifesta que o seu traballo non só será obter a acta de deputado, senón "(...) que ha de extenderse a restaurar la sinceridad de la representación municipal, procurando que las parroquias designen en reuniones públicas sus candidatos, para que estos sientan en todo instante la autenticidad de su mandato".¹¹

A partir dese día Pita Romero empeza a percorrer as parroquias do distrito para dar a coñecer a súa candidatura e crear comités de propaganda. Celébranse reunións, banquetes e mitins en practicamente todas as do distrito, deixando constituídos

Recibimento a Pita Romero nas Pontes o 30 de novembro de 1930

¹¹ *La Voz de Ortigueira*, nº 743. 09-08-1930, p. 2.

os correspondentes comités, e o 16 de setembro visita a única parroquia pontesa que entón contaba cun sindicato agrario da Federación, a de San Mamede.

O concello das Pontes era visto como un "vello feudo" do cunero Alonso Gullón que só en parte vivira os beneficios económicos do asociacionismo agrario, polo que promocionarse alí resultaba menos doado que en Cedeira, Moeche ou, xa non digamos, Ortigueira.

O acto de San Mamede realizouse no adro da igrexa parroquial, e nel falou Pita Romero e o mestre de Mera -e xa entón recoñecido galeguista- Vitoriano Taibo. Os anfitrións foron o cura Manuel Echarte Maseda e o "prestigioso vecino" Manuel Corral López, asistiron moitas persoas de San Mamede e do Freixo e quedaron constituídos comités de propaganda política.¹²

O 9 de novembro fai campaña no Freixo, onde Pita e o seu séquito foron recibidos con bombas e a banda de música das Pontes. Presentouno "el joven de Puentes D. Manuel Lens Dávila" e as intervencións realizáronse sobre unha tribuna erguida entre a igrexa e a escola dos indianos, polo que Leandro Pita fixo referencias ao labor froitífero das sociedades de instrución dos emigrados a América e das sociedades agrarias, fronte á ineficacia sempre amosada polo seu rival Gullón como representante a Cortes polo distrito. Tivo como anfitrión ao cura Manuel González Prieto e os comités parroquiais quedaron "(...) integrados por 43 vecinos significados".¹³

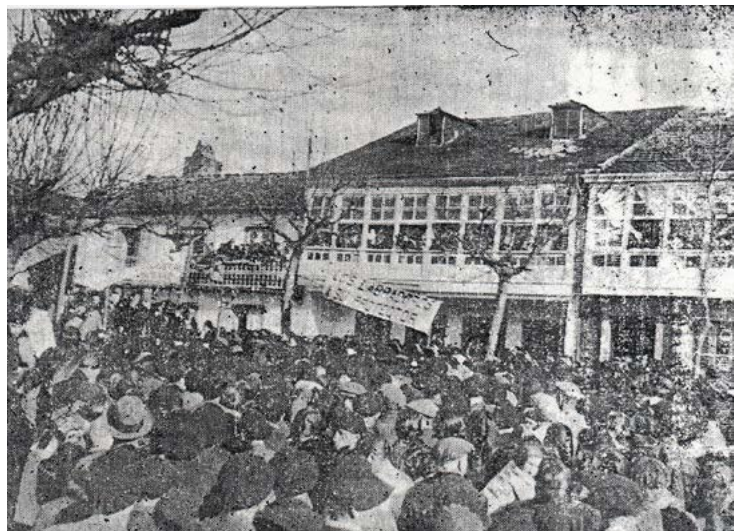
Máis o gran día da propaganda "pitista" no concello das Pontes foi o 30 de novembro. Xa dixemos que consideraban á vila pontesa como un "viejo reducto caciquil en donde el Sr. Gullón soñaba tener una mayoría", así que a comitiva de Pita chegou ben reforzada por xentes procedentes dos concellos de Ortigueira, Cerdido, Moeche e As Somozas, a xeito dunha "guardia de honor" para protexelo das "amenazas y recelos propagados *por la gente del orden*". Pero non sería necesario, nin moito menos.

¹² *La Voz de Ortigueira*, nº 749, 29-09-1930. p.2.

¹³ *La Voz de Ortigueira*, nº 757, 15-11-1930. p.2.

Primeiro realizouse un acto en Vilavella cos 400 veciños reunidos no adro parroquial. Falaron o médico municipal das Pontes José Varela González, Manuel Durán (líder do sindicato agrario de O Freixo) e Pita Romero, diante dun gran letreiro que poñía “En Galicia, gallegos. Los maragatos a Castilla. Queremos que nuestro diputado sea el Sr. Pita Romero”.

O principal apoio de Leandro Pita nas Pontes era José Varela. Foi un dos que o acompañou en lugar destacado na comentada presentación da súa candidatura en Santa Marta de Ortigueira e será tamén quen o presente no mitin dese día nas Pontes, diante de máis de 2.000 persoas, onde tamén falou Marcial Lens Pita, secretario do concello e parente do candidato.

Leandro Pita Romero falando durante o mitin das Pontes

O éxito do mitin das Pontes foi pleno, tanto pola asistencia de tan gran número de persoas como polo entusiasmo demostrado. Ao seu remate celebrouse unha comida na casa do ex-alcalde José María Soto, con máis de 50 invitados, diante dos que Pita

Romero resaltou “(...) la importancia que este acto tiene para la propaganda de mi candidatura y el desprestigio que este éxito hace para mi contrincante que se decía contar con la voluntad casi unánime de este ayuntamiento”.¹⁴

A intensa campaña “pitista” estaba encamiñada a unhas eleccións a deputados a Cortes prevista para o 10 de marzo de 1931, que se suspenden, así que a primeira cita electoral sería a das eleccións municipais do día 12 de abril dese ano.

O líder ortegano distribúe entón unha folla impresa titulada “Al distrito ortegano”, na que di que “Es forzoso pues concretar ahora la campaña hacia las elecciones municipales (...) Vamos, pues, resueltamente a buscar la mayoría en los siete Ayuntamientos del distrito” e na que expón a estratexia a seguir: “Cada parroquia, directamente, o por medio de los Comités políticos, designará a su candidato y ese que la parroquia designe será nuestro candidato (...) cualquiera que sea su ideología política, sea republicana o monárquica”.

No escrito evidénciase a maior debilidade de Pita Romero, que sempre utilizaron como argumento na súa contra os seus rivais: a súa indefinición política, a mesma que fai que falemos do “pitismo” como un movemento personalista, populista, anovador no económico e continuador no social, que se apoia no campesiñado propietario da comarca grazas ao labor realizado pola Federación Agraria de Ortigueira. Un movemento que dirixirá os concellos do distrito durante a meirande parte da II^a República practicando o que Manuel Souto López chama “caciquismo benefactor”.¹⁵

A organización dos candidatos “pitistas” para as municipais realizábase de forma áxil, e baixo a denominación de “Agrarios” obteñen un rotundo éxito en todos os concellos do distrito o 12 de abril de 1931.

Estas eleccións serán denunciadas e postas en suspensión en Cedeira e As Pontes, pero o trunfo “pitista” consolidábase nas definitivas do 31 de maio.

¹⁴ As citas destes actos de As Pontes son de *La Voz de Ortigueira*, nº 763. 27-12-1930. p.2.

¹⁵ Souto, M. “II República nas Pontes de García Rodríguez, 1931-1936: os agrario-republicanos (“pitistas”)” en *Cátedra. Revista Eumesa de Estudios*, Pontedeume, 2002, pp. 157-178. Agradecemos a este autor a amabilidade de facernos chegar a transcripción dunha moi interesante entrevista que realizou a José Vilaboy Pajón, alcalde “pitista” das Pontes.

Concelleiros elixidos nos concellos do distrito de Ortigueira nas eleccións municipais de 1931		
Concello	Eleccións de 12 de abril	Eleccións de 31 de maio
ORTIGUEIRA	19 Agrarios 3 Unión Monárquica 1 Independente	21 Agrarios-Republicanos 2 Unión Monárquica
CEDEIRA	10 Agrarios 4 Unión Monárquica	13 Agrarios-Republicanos 2 Republicanos Socialistas
AS PONTES	10 Agrarios 3 Liberais	10 Agrarios-Republicanos 3 Unión Republicana
MAÑÓN	10 Agrarios 1 Unión Monárquica	9 Agrarios-Republicanos 2 Unión Republicana
CERDIDO	11 Agrarios	11 Agrarios-Republicanos
MOECHE	11 Agrarios	11 Agrarios-Republicanos
AS SOMOZAS	11 Agrarios	11 Agrarios-Republicanos

Fonte: *La Voz de Ortigueira*.

Entre os dous procesos electorais proclamarase a IIª República, e os grupos aspirantes ao poder municipal adaptaron o seu nome á nova realidade: os Agrarios pasaron a Agrarios-Republicanos e a Unión Monárquica a Unión Republicana, aglutinado toda a oposición conservadora ao “pitismo”.

Neses momentos tamén Pita Romero optou por definirse politicamente nun concorrido mitin celebrado en Santa Marta de Ortigueira unha semana antes das segundas eleccións, preparando así o camiño cara á súa incorporación á ORGA. Declárase republicano, loitador pola democracia e a liberdade fronte ao caciquismo, “partidario de la libertad de cultos y opuesto a la instauración de una religión oficial” -a pesar de ser católico convencido- e partidario “de la descentralización administrativa y de la potestad regional de darse leyes en la materia que no esté naturalmente reservada al Poder general”.¹⁶

¹⁶ *La Voz de Ortigueira*, nº 785, 30-05-1931. p.1-2.

Os “pitistas” (agrarios-republicanos) dominarán os concellos do distrito ata o trunfo da Fronte Popular e o seu líder sairá elixido como deputado nas eleccións a Cortes Constituíntes de 28 de xuño de 1931.

Sobre o devir da política municipal das Pontes no período republicano contamos co citado traballo de Manuel Souto.

Polo que respecta a Pita Romero, como deputado a Cortes inicia unha meteórica carreira política persoal que se veu favorecida pola súa indefinición ideolóxica. Será candidato de esquerdas pola Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA) en 1931 e polo seu continuador Partido Republicano Gallego (PRG) en 1933, pero distanciarase de Santiago Quiroga entre 1933 e 1935 e presentarase ás eleccións a Cortes en 1936 -xa sen éxito- nunha candidatura republicana de centro, o Partido de Centro Nacional Republicano de Portela Valladares.

Será Ministro de Mariña (1933) no goberno de concentración republicana de Martínez Barrio e Ministro de Estado (1933-1934), Ministro sen carteira (1934-1935) e representante de España en Europa e Embaixador diante da Santa Sede, con Lerroux, xa en gobernos de centro-dereita.

A súa carreira política persoal foino afastando progresivamente da vida da comarca. Se ata 1933 interviu dende o Parlamento en beneficio dos intereses agrarios pedindo maior rapidez nos trens gandeiros e millo a prezo económico, participando no debate sobre o Proxecto de Reforma Agraria e sendo un dos promotores dunha reunión dos deputados galegos, asturianos e cántabros en apoio da venda de gando vacún, a partir dese ano ese interese foi desaparecendo e distánciase progresivamente do seu distrito ortegano.

